

Pietro Lupis Valentiano'nun İtalyanca-Türkçe Çeviri Yazılı Sözlüğünde Ses Olayları (1520-1527)

Ömer Yağmur*

Özet

Batı Türkçesinin tarihî gelişimini çoğu zaman Arap harfli imla ile yazılan metinlerden takip etmek güçtür. Türkçe ya da alıntı kelimelerde kalıplaşmış Osmanlı imlasının gölgelediği değişim ve gelişmeler Batılılar tarafından Latin, Kiril, Grek gibi alfabe sistemleri ile yazılan çeviri yazılı metinlerden kolaylıkla takip edilebilmektedir. Bu çalışma erken dönem çeviri yazılı metinlerden biri olan Pietro Lupis Valentiano'nun *Opera Nova de M. Pietro Lypis Valentiano La qual insegna a parlare Turchesco* adlı İtalyanca-Türkçe sözlüğünde Osmanlı imlasının gölgelediği bazı kelime ve eklerdeki ses olaylarını ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Türkçesi, fonetik, Pietro Lupis Valentiano, çeviri yazılı metinler, Rumeli ağzıları.

Phonetic Changes Observed in Pietro Lupis Valentiano's Italian-Turkish Transcription Text (1520-1527)

Abstract

It's often very difficult to follow some specific phonetic changes of Ottoman Turkish in Ottoman Turkish texts of Arabic script. The phonetic changes not indicated by this Ottoman script can be followed in the so-called transcription texts written by European scholars in Latin, Cyrillic and Greek alphabets. This article discusses phonetic changes in certain word roots and suffixes observed in Pietro Lupis Valentiano's Italian-Turkish dictionary entitled *Opera Nova de M. Pietro Lypis Valentiano La qual insegna a parlare Turchesco*, otherwise not detectable in Ottoman Turkish texts of Arabic script.

Keywords: Ottoman Turkish, Turkish phonetics and phonology, Pietro Lupis Valentiano, transcription texts of Turkish, Rumelian dialects of Ottoman Turkish.

* Yrd. Doç. Dr., Abant-İzzet Baysal Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bolu/Türkiye, omeryagmur@gmail.com
Visiting Researcher, Università Ca' Foscari Dipartimento di Studi sull'Asia e sull'Africa Mediterranea
Bu çalışma 2219-Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Bursu kapsamında TÜBİTAK tarafından desteklenmiştir.

I. Giriş

XVI. yüzyıldan itibaren Batılılar tarafından ortaya konulan çeviri yazılı metinlerin Batı Türkçesinin tarihî fonetik yapısının takip edilebilmesinde önemi büyüktür. Eski Anadolu Türkçesi döneminde henüz ortak bir imla geleneği teşekkül etmemiş olduğu için bu dönem metinlerinde imla ile telaffuz arasında bir paralellik bulunurken XVI. yüzyıldan başlayarak Osmanlı imlası kısmen telaffuzla bağlantısı bulunmayan klişe bir imla hâlini almaya başlamıştır.¹ Bu nedenledir ki Osmanlı Türkçesi hakkında eski (Arap) harfli imla ile yazılan metinlerden hareketle yapılan dil incelemelerinde genellikle birbirine benzer, birbirini tekrarlayan dil özellikleri ortaya konulmaktadır. Öte yandan bazı müellif hattı yazmalarda yahut halk türü eserlerde görülebilen farklı imlalar Batı Türkçesindeki telaffuza dayalı fonetik ve morfolojik gelişme ve değişimleri gösterebilmektedir. Bu durumu özellikle konuşma dilini yansıtan çeviri yazılı metinlerle de desteklemek mümkündür.

Çeviri yazılı metinler genellikle bugün standart yazı dilinin dayandığı İstanbul Türkçesi etrafında teşekkül etmiştir. Batılı yazarların ilişkide bulunduğu coğrafya ya da kişilerden dolayı zaman zaman Rumeli ağızlarının izlerini bu metinlerde görmek mümkündür. Bu nedenle çeviri yazılı metinlerin bir kısmı İstanbul temelli Türkçeye olduğu kadar aynı zamanda Rumeli ağızlarının tarihine, bu ağızların bölgede konuşulan diğer dillerle olan münasebetine ışık tutacak mahiyettedir. Makalemizin konusunu oluşturan Pietro Lupis (Lópes) Valentiano'nun *Opera Nova de M. Pietro Lvpis Valentiano La qual insegna a parlare Turchesco* adlı eserine de bu çerçeveden bakmak daha faydalı olacaktır.

Opera Nova'nın yazarı Pietro Lupis 1492 yılında İtalya'ya yerleşmiş bir İspanyol Yahudisidir. Hırvatçanın ilk sözlüğü kabul edilen² 1527 tarihli *Opera Nvova Che Insegna a Parlare la Lingva Schiavonescha alli Grandi alli Picoli et alle Donne* adlı İtalyanca-Hırvatça sözlüğünün girişinde belirttiğine göre pratik birer konuşma kılavuzu kabul edilebilecek bu küçük kitapçıkları kendisi gibi tüccar olan kişilere ve gezginlere yardımcı olmak gayesi ile yazmıştır.³ Adriyatik kıyısında büyük bir ticaret limanına sahip İtalya'nın Ancona kentinde yaşadığı tahmin edilen Pietro Lupis Valentiano⁴ özellikle Adriyatik Denizi'nin doğusuna

- 1 Zeynep Korkmaz, "Eski Osmanlı Kaynaklarının Yayımında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler", *Türkoloji Dergisi*, cilt 8, 1979, s. 68.
- 2 Rudolf Filipović, "The Beginnings of Lexicography in Croatia", *The History of Lexicography*, haz. Reinhard Hartmann, Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 1986, s. 65-66.
- 3 Pietro Lupis Valentiano, *Opera Nvova Che Insegna a Parlare la Lingva Schiavonescha alli Grandi alli Picoli et alle Donne*, 1527, s. II.
- 4 Rosa Marisa Borraccini, "Stampa e Società ad Ancona in Antico Regime Tipografico", *Atti e Memorie*, Ancona, sayı 110 (2012), 2013, s. 198.

kıyısı olan ülkelerle ticarî ilişki içerisinde bulunmuş olmalıdır.⁵ Bu nedenle *Opera Nova* adlı İtalyanca-Türkçe sözlüğünde bu bölgelerde konuşulan Türkçenin izlerini görmek pek tabii olmalıdır.

Çalışmamıza konu olan nüsha Münih Bayerische Staatsbibliothek'te 4 Polygl. 27^a'da bulunmaktadır. *Opera Nova*'nın diğer bir nüshası ise British Museum 1171 C.32 '09'dadır. Bu nüsha üzerine Milan Adamović 1975 yılında "Ein Italienisch-Türkisches Sprachbuch Aus Den Jahren 1525-1530" adlı bir inceleme yayımlamakla birlikte söz konusu nüshada yazar ve eserin tarihi hakkında herhangi bir kayıt bulunmadığı için ilgili makalede eserin yazarı ve tarihi hakkında bir bilgi verilememiş, fakat yer yer Türkçe kelimelerin fonetiği bakımından Münih nüshasından farklılık gösteren bu kitapçık üzerine kısa bir dil incelemesi de yapılmıştır.⁶ Üzerinde çalıştığımız Münih Bayerische Staatsbibliothek nüshası iki sütun hâlinde sekiz sayfalık, 237 Türkçe madde başı bulunduran bir kitapçıktan ibarettir. Eserin tarihi ile ilgili bilgiye kitapçıkta tesadüf edilmemesine rağmen kütüphane kataloğundaki kayda göre basım tarihi 1520'dir. Fakat bu tahminî bir tarih olmalıdır. Diğer yandan, Pietro Lupis'in Hırvatçanın ilk sözlüğü kabul edilen 1527 tarihli *Opera Nvova Che Insegna a Parlare la Lingva Schiavonescha alli Grandi alli Picoli et alle Donne*'nin kitapçık üzerindeki basım tarihine bakılarak *Opera Nova*'nın 1520-1527 yılları aralığına ait olduğunu kabul etmek daha makul görünmektedir.

Bu çalışmada Batı Türkçesi açısından henüz Osmanlı Türkçesinin başında basılmış bir eser olan *Opera Nova*'nın Bayerische Staatsbibliothek nüshasında XVI. yüzyıl Batı Türkçesi için gelişme ve değişme gösteren bazı kelimeler ele alınmıştır. Bunların bir kısmı söyleyişte kalmışken bir kısmı ise bugün standartlaşan kullanımlarla örtüşmektedir. Ele alınan metnin bir sözlük olması nedeniyle eserde XVI. yüzyılda eklerin durumu ile bilgiler kısıtlıdır. Fakat fonetik bir değişiklik olsun ya da olmasın bazı eklerin 1520'li yıllardaki şeklini çeviri yazıdan görebilmek eldeki kısıtlı örnekleri önemli kılmaktadır.

II. Kelime Tabanlarında Fonetik Durum

A.1. Ses Düşmesi

A.1.a. Ünsüz Düşmesi

Damak Ünsüzlerinin Düşmesi

Batı Türkçesini Doğu Türkçesinden ayıran temel özelliklerden biri olan da-

5 Bu ülkeler bugün Slovenya, Hırvatistan, Bosna-Hersek ve Karabağ olarak zikredilebilir.

6 Eserin tam künyesi için bkz. Milan Adamović, "Ein Italienisch-Türkisches Sprachbuch Aus Den Jahren 1525-1530", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 67, 1975, s. 217-247.

mak ünsüzlerinin düşmesi hadisesi⁷ Türkçede eski devirlerden başlayarak hâlâ devam etme eğilimindedir.⁸ *Lupis*'te geçen *dar[ı]* (< ıarığ), *esek* (< eşgek), *imorta* (< yumurtğa), *yokari* (< *yok+garu) gibi kelimeler önceki devrelerde gelişimini tamamlayan şekillerdir. Bunun yanı sıra *Lupis*'te damak ünsüzü düşürülmüş olan *kursum* 'kurşum' (< *kırğošın, kırögjin) kelimesinin henüz XVII. yüzyılda Evliya Çelebi Seyahatnamesinde damak ünsüzü bakımından hâlâ ikili şekilde kullanıldığını görmekteyiz⁹: *kuguşun* ~ *kurguşum* ~ *kurguşun* ~ *kurşum* ~ *kurşu*?

Aşağıdaki örnekte art damaksı /ğ/ ünsüzünün söyleyişte düştüğü görülür. Bu durumda eriyen ve düşen damak ünsüzünden önceki ünlüde, metinde gösterilmekle birlikte, bir büzülme uzunluğu (ikincil uzunluk) bırakmış olmalıdır:

ğ > ø	yamur 'yâmur' (< yağmur)
-------	--------------------------

Söyleyişi aksettiren şu kelimedede ise iki ünlü arasında eriyen damak ünsüzü nedeniyle bir ünlü çatışması (hiatus) meydana gelmektedir:

ğ > ø	kâat (< far. kâgaz, kâgiz)
-------	----------------------------

Akıcı Ünsüzlerin Düşmesi

Tonsuz karşılığı olmayan /l/, /r/, /y/, /n/ Türkçede en çok düşme eğilimi gösteren seslerdir.¹⁰ Batı Türkçesinde bazı kelimelerde standart bir görünüm çizmekle birlikte (birle > bile, erser > ise, ol > o vb.) sadece konuşma dilinde görüldüğü örnekler de bulunur. *Lupis*'te /y/ akıcı ünsüzünün düştüğü örnekler çoğunluktadır¹¹:

7 Mustafa Özkan, *Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2009, s. 180.

8 Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Ankara, TDK Yayınları, 2000, §34.

9 Musa Duman, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, Ankara, TDK Yayınları, 1995, s. 19.

10 Özkan, *a.g.e.*, s. 180.

11 Ön seste özellikle /y/ ve /h/ ünsüzünün düşme mi türeme mi olduğu tartışmalı bir konudur. Alıntı kelimelerde kelimenin aslına bakılarak düşme ya da türemenin tespit edilmesi kolayken (ar. esîr > yesir 'esir, tutsak' Tar. 243 vb.) Gülsevin Türkçe kelimelerde bu durum için diğer Türk lehçelerine bakmayı önermektedir. Mesela ilan ~ yılan, kır. cılan ~ kaz. jılan; ıldız ~ yıldız, kır. cıldız; irak ~ yırak, kaz. jırak gibi kelimelerde dar ünlü önünde /y/ türemesi fonetik açıdan izah edilebilirken /c/, /j/ ünsüzlerinin türeme olmadığı aşikârdır. Oğuz lehçelerinde kelime başındaki /y/, Kırgızcada /c/, Kazakçada /j/ sesine dönüşmüştür. Bu nedenle bu kelimelerde /y/ ön türeme değil asli bir ön ünsüz olmalıdır. Anadolu ağzlarında /y/'li ve /y/'siz şekiller bir arada devam ederken Azerbaycan Türkçesinde dar-düz ünlülerin önünde /y/ düşmesi standartlaşmıştır (bkz. Gürer Gülsevin, "Ağız Araştırmalarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3): 'üzüm/yüzüm; öllük/höllük' türeme mi düşme mi?", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Bornova, İzmir, V/2, 2005, s. 208-209).

y > ø	ön seste igit (< yigit), igrimi (< yigrimi) ¹² , ildiz (< yıldız), imorta (< yimorta) <i>ortada</i> aleksalam (< aleyke's-selam), getir yielum ¹³ (< getir yiyelüm), göli (< köy+li), saktan 'saktân' (< sahtiyan), salamelek (< selamun aleyke), tagaci (< takke+ci < tākıyye+ci) <i>son seste</i> bokda ¹⁴ < boğday
n > ø	<i>iç seste</i> icir (< incir), kardas (< karındaş), karaafil (< karanful), tufek (< An.ağl. tüfeñk ¹⁵)

Gırtlak Ünsüzlerinin Düşmesi

Sızıcı gırtlak ünsüzü /h/ Anadolu ve Rumeli ağızlarında zaman zaman eriyip düşmektedir. /h/'nin kelime ortasında düştüğü durumlarda yan yana gelen ünlülerde çatışmayı gidermek için kelimelerde bir büzülme uzunluğu meydana getirilir, *lāna*, *Alās_marladi*, *Alā seversi* ya da örneklerde görüleceği üzere kelime içinde ünlü çatışması (hiatus) ortaya çıkar, *meanaci*¹⁷, *nout*.

h > ø	ön seste arani (< yun. harani), ekim (< hekim < ar. hakîm) <i>iç seste</i> lana 'lāna' (< lahana < yun. lahanon), meanaci (< far. meyhāne+ci), nout (< nohut) <i>son seste</i> Ala ¹⁶ (< ar. Allah), Ala seversi (< Allah'î seversi), Alasmarladi (< Allah'a ismarladi) ~ Allasmerladi (< Allah'a ismerladi)
-------	---

Makedonya (Dinler) ağızı üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında /h/'nin kelime başında düşme ve türemede düzensiz bir görünüm arz ettiği görülür¹⁸: 'ay-

- 12 Meninski'ye göre igirmi (ایگرمی ig'irmi) ve igit (ایگیت ig'it) kullanımları 'erroneè' yani yanlış kullanımlardır. Meninski bu kelimelerin doğrusunun yigirmi (یگرمی jig'irmi) ve yigit (یگیت jig'it) olduğunu ifade eder (bkz. Men. 601).
- 13 /y/ ünsüzünün düşmesi bu örnekte farklı bir nitelik taşımaktadır. Zira burada eriyen ya da düşen ünsüz aynı zamanda ekleme sırasında iki ünlünün çatışmasını (hiatus) giderecek bağlayıcı ünsüzdür (hiatus-tilger).
- 14 Kelime sonunda /y/ düşmesi ile buğday > bogda şekline Sırpça-Hırvatçanın Türkçe alınma kelimeleri arasında da tesadüf edilmektedir (bkz. Georgy Hazai, "Rumeli Ağızlarının Tarihi Üzerine", TDAY Belleten, Ankara, TDK Yayınları, 1960, s. 206).
- 15 Aslında burada bir iç türeme söz konusudur. Anadolu ağızlarında yaygın olarak kullanılan tufek > tüfeñk şeklinin tekrar /n/ düşmesine uğradığı düşünülebilir. Meninski'ye göre XVII. yüzyılda *tüfenk*'in halk biçimi *tüfek*'tir (bkz. Men. 1296).
- 16 Prizren ağızı, Priştine ve Kosova ağızları Alla (bkz. Tuncer Gülensoy "Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme", TDAY Belleten, Ankara, TDK Yayınları, 1984 (1987), 123).
- 17 İki kelimenin birleşmesi sırasında ikinci kelime başındaki /h/ Türkiye Türkçesinde genellikle düşürülme eğilimindedir: *postahane* > *postāne*, *eczahane* > *eczāne* vb. Banguoğlu bunu 'birleşim ve öbikleşme' olarak tanımlamaktadır (bkz. Banguoğlu, *a.g.e.*, §36).
- 18 János Eckmann, "Dinler (Makedonya) Türk Ağızı", TDAY Belleten, Ankara, TDK Yayınları, 1960, s. 195-196; Oktay Ahmed, "Makedonya Türk Ağızlarında İki Sesin Durumu Üzerine: 'Ö' Ünlüsü ve 'H' Ünsüzü", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*, 1/2, 2012, s. 23.

van < *hayvan*, *afta* < *hafta*, *erif* < *herif*; fakat *hambar* < *ambar*, *helbet* < *elbet*; ya da ikili şekiller *Ayşe* ~ *Hayşe*, *Âdem* ~ *Hâdem*, *adam* ~ *hadam* vb.¹⁹ /h/ ünsüzünde benzer düzensizlik Lupis'te de dikkat çekicidir. Kelime başında düz-geniş ünlülerin önünde /h/ ünsüzü *arani*, *ekim* kelimelerinde düşürülürken kelime başında düz-geniş ünlülerin önünde /h/ ünsüzünün türetildiği kullanımlar mevcuttur. (/h/ türemesi için bkz. *Ses Türemesi*)

Diğer Ünsüz Düşmeleri

/ğ/ > /v/ gelişmesini tamamlamış (ET *takığu*, OrT *takağu*, TDES 398) 'tavuk' kelimesi XVI. ve XVII. yüzyıl çeviri yazılı metinleri ile paralel olarak Lupis'te 'tauk' şeklindedir. Fakat Meninski, sözlüğünde kelimenin iki şekline de yer verir: *tauḳ* ~ *tavuk* (Men. 3097).

v > ø	iç seste tauk (< tavuk)
-------	-------------------------

Tekleşme

Türkçede kökten iki ünsüz yan yana bulunmaz. Fakat bazı Türkçe kelimelerde görülen yan yana ikiz ünsüzler, Türkçede nadir olarak görülen organik ikizleşmeler yahut çeşitli ses olayları ile iç seste türemiş şekillerdir.²⁰ Tekleşme genellikle alıntı kelimelerde görülür.

Lupis'te standart kullanımın aksine *elli* (sayı 50) kelimesi metnin tamamında *eli* şekliyle geçmektedir. Metnin tamamında standart olan bu kullanım mahallî bir söyleyişi aksettiriyor olmalıdır:

Türkçe kelimelerde	Alıntı kelimelerde
eli (10 defa) 'sayı 50' (< elli)	Ala (< ar. Allāh)
	Ala seversi (< Allah'ı seversi)
	Alasmarladi (< Allah'a ismarladi)
	?karaf/çaraf (< ar. sarrāf)
	kasap (< ar. ḳassāb)
	tagaci (< takkeci < ar. ṭāḳıyye+ci)

Öte yandan telaffuzu aksettiren *otusiekiz* (BM *otusekiz*, ITS 241) birleşeninde, iki ayrı kelimedede olmasına rağmen, z < s benzeşmesinin ardından bir tekleşme söz konusudur: *otusekiz* < *otus sekiz* < *otuz sekiz*.

A.1.b. Ünlü Düşmesi

Türkçede vurgusuz orta hece ünlüsü çoğunlukla düşürülürken ön seste ünlü düşmesi nadirdir.²¹ Ekleşme sırasında ise orta hece ünlüsü geçici olarak düşü-

19 Daha fazla örnek için bkz. Eckmann, *a.g.m.*, s. 195-196.

20 bkz. Banguoğlu, *a.g.e.*, §36.

21 Banguoğlu, *a.g.e.*, §37,38.

rülüp bu durum kelimenin aslında meydana gelmemektedir. Lupis'te söyleyişte meydana gelen (iç seste) *sarmsak* ve (son seste) *zeytin yak* (< zeytin yağı) kullanılışları dikkat çekicidir. Her iki kelimedede, zaten normal uzunluktan kısa olan /ı/ ünlüsünün söyleyişte vurgusuzlaşarak eriyip düşürüldüğü görülür. *zeytin yak* (< zeytin yağı) örneğine benzer şekilde bazı çeviri yazılı metinlerde de isim tamlamasındaki tamlanan iyelik ekininin, vurgusunun zayıflayarak, konuşmada düşürüldüğü ve bu şekilde yazıya geçirildiği şekiller mevcuttur: *ağaç kaun, akşam yemek, ikinci nemas, armut ağaç, bazar gun, kervansaray*²², *han oğlan, oda oğlan, yaban domus* vb.²³

	Kalıcı	Geçici	
	ön seste sitima (< ısıtma)	Söyleyişte	Ekleşmede
Türkçe kelimelerde	<i>iç seste</i> kardas, kız kardas (< karındaş), oğlam (< oğulan)	<i>iç seste</i> <i>sarmsak</i> (< sarımsak) <i>son seste</i> <i>zeytin yak</i> (< zeytin yağı)	<i>iç seste</i> akzem (< ağızım) burnum (< burunum)
Alıntı kelimelerde	<i>son seste</i> trepez (< rum. trapeze ~ trapeze)	<i>iç seste</i> trunus 'trunuş' (< far. turunc)	

A.2. Ses Türemesi

A.2.a. Ünlü Türemesi

Lupis'in kaydettiği örneklerdeki ünlü türemeleri söyleyişi yansıtan şekiller olmalıdır. Fakat *sitima*, *turunus* ve *karaafil*²⁴ kelimelerinde iç seste görülen ünlü türemelerine ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Çünkü bu kelimeler BM nüshasında farklı şekillerde kaydedilmiştir. Öte yandan Türkçenin tek doruklu hece yapısına²⁵ aykırı görünen çift doruklu alıntı kelimelerde düzensiz hece durumunu gidermek maksadıyla ünlü türetilir.²⁶ Lupis'te bu duruma *kidirellez* kelimesinde tesadüf edilmektedir.

22 Bugün standartlaşmıştır.

23 Örnekler için bkz. Ömer Yağmur, *Latin Harfli Çeviri Yazılı Metinlerde Türkçe Söz Dizimi (16-19. Yüzyıllar)*, İstanbul, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2013, s. 238-240.

24 Yan yana bulunan iki ünlünün bu kelimedede bir uzunluğa işaret ettiği düşünülebilirdi lakin Lupis'in sözlüğünde uzun ünlülü olması beklenen ya da ses olayları ile bir büzülme uzunluğuna uğrayan kelimelerde dahi uzunlukların gösterilmemiş olması bu ihtimali zayıflatıyor.

25 Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları, 1992, s. 79.

26 Banguoğlu, *a.g.e.*, §29.

Türkçe kelimedede	<i>iç seste</i> sitima (< isitma) <i>fakat</i> BM'da sitma (ITS 244)
Alıntı kelimedede	<i>iç seste</i> kidirellez (< ar. <i>Ḥiḍr Ilyās</i>), trunus 'trunuş' (< far. turunc), karaafil (< ar. <i>karānful</i>) <i>fakat</i> BM'da trunc (ITS 244), karafın (ITS 242)

Metinde, far. *dulbeno* 'tülbent', t. *oko* 'ok', yun. *papazo/papaso* 'papaz' kelimelerinde sonda görülen yuvarlak ünlü türemesinin Türkçe kaynaklı olmadığı açıktır. Kelimeler BM nüshasında *dulbeno* (ITS 238), *papaso* (ITS 241) ve *oko* (ITS 241) şeklindedir. Her iki nüshada da bu kelimeler için yazım farklılığının bulunmaması söz konusu şekillerin, belki İtalyancanın farklı bir dil katmanında, yabancı dilden (Farsçadan, Türkçeden vb.) alıntı biçimlerinin telaffuzları olduğunu düşündürmektedir.

A.2.b. Ünsüz Türemesi

Türkçede ünsüz türemesi özellikle yabancı kelimelerin Türkçeleşme sürecinde sıklıkla görülen bir ses olayıdır. Diğer yandan bazı Anadolu ve Rumeli ağızlarında geniş ünlü ile başlayan bazı kelimelerde söyleyişte meydana gelen /h/ ünsüz türemesi görülebilmektedir.²⁷ Alıntı kelimelerin asli şekillerine bakılarak kolayca tespit edilebilen bu ses türemesinin Türkçe kelimelerde tespiti ise güçtür. *Lupis*'te geçen *hay* 'ay', *hayva* 'ayva' kelimelerinde Ergin'e göre Türkçe kelime başında bir ünsüz türemesi (protez) vardır ve Türkçe kelimelerde asli olarak /h/ sesi bulunmamaktadır.²⁸ Fakat bu kelimelerin bazı Türk lehçelerindeki görünüşleri kelimelerde asli bir /h/'nin varlığını düşündürmektedir: *hā'y* (hlç.) (KBS 91)²⁹, *hayva* (az. ker.) ~ *heyva* (ker.)³⁰ (KBS 96).³¹

Kelime başında /y/ türemesi ile ilgili olarak *Lupis*'te geçen *yizun* 'yizün' kelimesiyle ilgili kısa bir açıklama yapmak gerekir. Meninski'de *uzum* ~ üzüm ~ *yüzüm* (Men. 513) olarak kaydedilen kelimenin *yüzüm* şekli 'nonnullis è vulgo' yani halk arasındaki nadir telaffuz olarak belirtilmektedir. Anadolu ağızlarında da *yüzüm* (Diyarbakır) kullanımı tespit edilir. Öte yandan kelimenin diğer Türk lehçelerindeki görünümü (kır. cüzüm, kaz. jüzüm) /y/ sesinin kelimedede asli olduğunu ve ağızlarda /y/'li şeklin yaşamakla birlikte Batı Türkçesinde /y/ düşmesi

27 Banguoğlu, *a.g.e.*, §40; *Lupis* aynı nitelikteki bazı kelimeleri kelime başında /h/ ünsüz düşmesine uğramış şekliyle kaydetmiştir, bkz. Ünsüz Düşmesi.

28 Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, Bayrak Basım, 2003, § 45, §59.

29 Ayrıca kelime Tekin'de uzun ünlü biçimiyle *hā'y* (hlç.) (bkz. Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzunluklar*, Ankara, Simurg, 1995, s. 81); fakat Doerfer'de *ay* (TMEN §627) şeklindedir.

30 Gülsevin *hayva* kelimesini AnT /p/'li hlç. /h/'li şekillere dayandırarak kelimedede asli bir /h/ sesinin varlığını ileri sürmektedir (bkz. Güler Gülsevin, "Türkiye Türkçesi Ağızlarında #h Sesi Üzerine", *TDAY Belleten*, cilt I-II, Ankara, TDK Yayınları, 2001 (2003), s. 134).

31 /h/ sesi ile ilgili geniş bilgi için ayrıca bkz. Gülsevin, "Türkiye Türkçesi Ağızlarında #h Sesi Üzerine", s. 129-146.

ile üzüm'ün standartlaşmış olduğunu göstermektedir.³² Bu nedenle *yizun* kelimesinde bir ses türemesinden bahsedemeyiz.

Metinde çerçif kelimesindeki /f/ türemesi düşündürücüdür. BM nüshasındaki çerçi şeklinden dolayı kelimedede bir baskı hatası gözetilebilir.

/h/ türemesi	ön seste haksan (< akşam), hefendi (< efendi)
/f/ türemesi	<i>son seste</i> çerçif (< çerçi) <i>fakat</i> BM'de çerçi (ITS 237)

A.3. Ses Değişmesi

Ses değişmesi “bir dilde kendiliğinden veya o dilin ses eğilimlerine bağlı olarak, kelime veya eklerde, bir sesin yerini genellikle kendisine yakın başka bir sese veya gelişme yolu ile kendisinden türemiş başka bir sese bırakması olayıdır”.³³ Ses değişmeleri Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçiş evresinde kök ve eklerde ya da alıntı kelimelerin Türkçeleşme sürecinde görülebilmektedir. Bu başlık altında ele alacağımız kelimeler kelime bünyesinde meydana gelen standartlaşmış, geçici nitelikte olmayan ya da mahallî özellik gösteren kullanımlardır.

A.3.a. Ünsüzlerde Ses Değişmesi

Tonlulaşma

Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçişte kelime başında t > d değişimi geniş ölçüde vuku bulmuş, özellikle kelime başında ط (tı) bir yazım özelliği olarak hem /d/ hem de /t/ seslerini vermek için kullanılmıştır.³⁴ Bu nedenle kalıplaşmış Osmanlı imlasının gizlediği bu değişmeyi eski harfli metinlerden tespit etmek bir hayli güçtür. Osmanlı imlası için standartlaşan bu kelimeler Hicri 1317'de basılan Kâmûs-ı Türkî'de (Kam. 885, 911) طوقوز (toğuz), طقسان (toqsan), ~ طوموز (toğuz ~ toñuz) imlalarıyla kaydedilmiştir. Öte yandan 1520'li yıllarda Lupis'in kelimeleri *dokuz*, *doksan*, *domuz* gelişmeli şekilleriyle kaydettiği görülür.

Batı Türkçesinde iç seste, iki ünlü arasında kalan /t/ tonlulaşması düzensiz bir görünüm arz eder (katın > kadın, otag > oda *fakat* batı, otuz vb). Lupis'te eski imlanın aksine *odun* kelimesinde /t/ tonlulaşmıştır. Meninski'nin 1680'de kelimeyi madde başında *odun* (Men. 494) olarak kaydettiği, lakin madde içinde kelimeyi eski yazıyla hem اودون (odun) hem de اوطون (oğun) olarak verdiği ikili yazımın nedeni gelişimini tamamlamış kelimenin imla ile telaffuzu arasındaki çatışma olmalıdır. Diğer yandan bugün *katır* olarak telaffuz edilen *kadir* ‘kadır’ kelimesinde /t/'nin iki ünlü arasında tonlulaştığı görülmektedir.

32 Gülsevin, “Ağız Araştırmalarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3): ‘üzüm/yüzüm; öllük/höllük’ türeme mi düşme mi?”, s. 209.

33 Kormaz, *a.g.e.*, s. 129.

34 Ergin, *a.g.e.*, §101.

t > d	<i>ön seste darı</i> (< tariğ, Cla. 537), dokuz (6 defa) (< <i>toğuz</i>), doksan (< <i>toğsan</i>) <i>iç seste odum</i> (< <i>oğun</i>), <i>kadir</i> 'kadır' (< <i>kağır</i> ~ <i>katır</i>)
-----------------	---

Eski harfli metinlerin yazım özelliklerinden kaynaklı diğer bir sorun ise b ~ p ünsüzlerinin durumudur. Arapçada /p/ sesinin olmayışından kaynaklı bu sorun Türkçe kelimelerde Farsçadan alınma پ (pe) harfi ile giderilmeye çalışılsa dahi ب (be) çoğu zaman Osmanlı imlasında hem /b/ hem de /p/ sesini vermek maksadıyla kullanılmıştır. Bu nedenle farklı yüzyıllarda yazılmış metinlerde, örneğin بارمق ('barmak' ya da 'parmak') kelimesinde, kelime başındaki b > p gelişmesini takip etmek güçtür. Bu nedenle çeviri yazılı metinler c ~ ç, p ~ b, t ~ d gibi seslerin değişmelerini göstermesi bakımından ayrıca önem arz ederler.

Lupis, Farsçada /p/'li şekillerle bulunan kelimelerin /b/ değişmeli şekillerini sözlüğüne almıştır (babuç < papūş, *bember < pegamber). Günümüzde /p/ şekilleri ile kullanılan bu kelimeler görülüyor ki p > b > p gelişmesini göstermiştir.³⁵ Öte yandan, *basa* 'başa' kelimesindeki durum farklıdır. **baş* + *ağa* (KBS 689)³⁶ terkiibinden geliştiği tahmin edilen kelimenin³⁷ b ~ p'li şekillerinin birlikte yaşadığı tahmin edilebilir (XVI. yy., Arg. 247 *paşa*; XVII. yy. Men. 662 *pāšā*). Zira *baş* kullanımına Anadolu ağızlarında da tesadüf etmek mümkündür³⁸: *baş* ~ *başam*: ağabey, büyük kardeş (Manisa, İnegöl-Bursa); ileri gelen (İzmir); karı, avrat (Kastamonu) ~ *başşa* (Kütahya, Çanakkale) (TMEN §838; DS 549).

p > b	<i>ön seste</i> babuç (< far. papūş), *babuči 'babuççi' (< far. paypūş+ci), *bember (< pegamber ~ far. peygāamber)
-----------------	--

k > g değişmesi eski yazıda ك (kef)'in hem /k/ hem de /g/ sesini göstermesi nedeniyle yeterince tespit edilememiştir. Bazı yazmalarda /g/ sesini verebilmek için ك (kef)'in üzerine ek işaretlemeler yapılsa dahi bu genel imlaya yansımamıştır.³⁹ Bugünkü /k/'li şekillerinden farklı olarak Lupis'te şu kelimelerdeki /k/'lerin tonlulaştığı görülür:

35 Bu duruma t > d değişmesinde de rastlanır. Mesela, Eski Türkçede 'tilkü ~ tülkü, Cla. 498', Eski Anadolu Türkçesinde kelime başında t > d tonlulaşması ile 'dilki ~ dilkü, Tar. 67', günümüzde ise yeniden tonsuzlaşarak t > d > t gelişmesiyle 'tilki' şeklini almıştır. Deny'e göre bu gelişmeyi Anadolu ağızlarının etkisine bağlamak mümkündür (bkz. Jean Deny, *Türk Dili Grameri Osmanlı Lehçesi*, çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, §82).

36 Ayrıca bkz. Deny, *a.g.e.*, §1156.

37 Kelimenin etimolojisi üzerine farklı fikirler de bulunmaktadır: far. pāšā < pādšāh ya da başkak (kumandan) (TMEN §838).

38 Genel itibarıyla Osmanlı'da yüksek rütbeli devlet memurlarına verilen bu unvan Hammer'e göre Osmanlıların ilk zamanlarında padişahların büyük oğullarına ve nadiren büyük yararlılık gösteren şahsiyetlere verilirdi: *baş* + *ağa* 'büyük kardeş'. Viguier ise kelimedeki ses değişimlerinin aynı zamanda sınıf değişikliğine işaret ettiğini belirtir. *baş*a basit askerlere verilirken *beşe* ise bazı mahallelerde ileri gelenlere verilen bir unvandır (Deny, *a.g.e.*, §1156).

39 Duman, *a.g.e.*, s. 96.

k > g	<i>ön seste</i> geremit (< rum. keramida), göli (< köy+li) <i>iç seste</i> ogüz (< öküz) <i>son seste</i> freng iyuzi (< frenk uyuzi)
-----------------	---

s > z değişmesi daha çok alıntı kelimelerde görülen bir ses hadisesidir. Bu gelişme kelime başında ve hece sonunda vuku bulabilmekle birlikte Türkçede /s/ sesinin hece sonunda yaygın olmayışının da etkisiyle bu gelişmeye hece sonunda daha fazla tesadüf edilir.⁴⁰

s > z	<i>son seste</i> kidirellez (< ar. Hıdır İlyās)
-----------------	---

Tonsuzlaşma

Tonsuzlaşma Türkçe kelimelerin yanı sıra son seste /b/, /c/, /d/ ve /g/ ünsüzlerinin bulunduğu alıntı kelimelerde sıkça meydana gelen bir ses hadisesidir.⁴¹ Alıntı kelimelerin yazılışlarının alındıkları dildeki şekilleriyle korunup eğitim yoluyla aynı şekilde Osmanlı yazı dilinde kullanılması⁴² alıntı kelimelerdeki fonetik değişimlerin eski imladan takip edilmesini güç hâle getirir. Lupis'te bugün sözlük kelimesi olan *kasap*, *peşkir*, *şarap* ve *terzi* kelimelerinin henüz XVI. yüzyılda gelişmelerini tamamladıkları görülür.

Eski Türkçe devresinden beri her ikisi de /t'/li olan *öt* (~ *öd*)= ateş ve *ot*= *çayır*, *yeşillik* (Cla. 34) birbirine karıştırılmamak amacıyla eski imlada çoğunlukla /d/'li okunacak şekilde *اود* (*od*) olarak yazılmıştır.⁴³ Lupis'te kelime *ot*= *ateş* şeklindedir. Bu bakımdan XV. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen *Tezkîretü'l-Evliyâ* tercümesindeki şu örnekle örtüşmektedir:

Gördü kim *ot* ve *dütün* içinde yatur *ota* *اوت* tapucu idi (TTS V 3012).

XVII. yüzyılda Evliyâ Çelebi Seyahatnamesinde de kelime bir yerde *ot* biçimindedir:

pileki dirler bir gûne *ot* taşından tavalar yaparlar.⁴⁴

'Ateş' anlamındaki *ot* eski harfli metinlerdeki imlasının aksine (*اود* 'od') çeviri yazılı metinlerde çoğunlukla /t'/lidir: Arg. 244 *ot*, Fer. 125 *ot*, Meg. *ot*, Mon. 156 *ot* fakat Türkçede kelime sonunda /d/ ünsüzü bulunmamasına rağmen⁴⁵ Men. 493 *od*.

Telaffuzu aksettiren *akzem* 'ağzım', *bakda*, *bokda*, *sikir* ve **ustiker* örnekleri ise dikkat çekicidir. Farsçadan alınma *بَاغ* (*bāğ*) kelimesi bu örneklerdeki g > k

40 Duman, *a.g.e.*, s. 100.

41 Duman, *a.g.e.*, s. 114.

42 Mertol Tulum, *Osmanlı Türkçesine Giriş*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 2011, s. 69.

43 Duman, *a.g.e.*, s. 110.

44 Duman, *a.g.e.*, s. 111.

45 Banguoğlu, *a.g.e.*, §68.

değişmesini izah edici bir ölçüt olabilir. Sızıcı bir art damak ünsüzü olan /ğ/ çoğu durumda söyleyişte çıkarılmayıp kendinden önceki ünsüzü uzatma eğilimindedir (bağ + da > bāda, yağmur > yāmur). Fakat *bakda* yazımında bir tonsuzlaşma görülmektedir. /g/ ve /k/ duyulurlukları birbirine benzeyen ve patlamalı seslerdir. Bu nedenle g > k dönüşmesi bu kelimeye daha kolaydır. Bu telaffuzlar, kelimelerde çoğu zaman /ğ/'nin süreksiz biçimini kullanan⁴⁶ ve ünlüden sonra /g/ sesini koruyan Rumeli ağız bölgesinden veya bu ağız konuşan kişilerden işitilmiş olmalıdır.⁴⁷ Zira /g/'nin sızıcılaşmayıp doğrudan tonlu > tonsuz değişmesi Batı Rumeli ağızlarıyla ilişkisi olan Sıpça-Hırvatçadaki Türkçe alınma kelimelerin durumunu anımsatır: *bag* (bağ), *bogaz* (boğaz), *bogda* (boğday), *bukagiye* (bukağı), *megara* (mağara) vb.⁴⁸ Benzer şekilde Makedonya Dinler ağızında da /g/'ler korunmuştur: *ağaç* (ağaç), *ayaga* (ayağa), *degenek* (değenek), *eger* (eğer) vb.⁴⁹

İç seste *akzım* ‘ağzım’, *bakda*, *bokda* kelimelerinde hece sonundaki g > k değişmesine uğramış kelimeler diğer çeviri yazılı metinlerde de mevcuttur: Fer. 59 *bakça*, *bakçagvan*, *bakvan* (< bāğvān); Car. 72 *bakça*, *bakcaci*, *bakcacik*; Mol. 163, 176, 285 *bakca* ~ 285 *bakcacik* ~ 163, 176 *bakcacuk* ~ 176, 185 *bakcivan*; Par. 205 *bākçacık* ~ 172, 205 *bāğçe*. Öte yandan, iç seste iki ünlü arasında aykırı bir şekilde tonsuzlaşan *sikir* ve **ustiker* şekilleri Evliya Çelebi'nin *lukat* ‘lûgat’ kullanımı ile⁵⁰ örtüşmektedir.

b > p	ön seste parmak (< barmak) <i>son seste kasap</i> (< ar. <i>qassāb</i>), sarap ‘şarap’ (< ar. <i>şerāb</i>)
d > t	ön seste terzi (< far. <i>derzī</i>) <i>son seste ot</i> (< od, eski imlanın aksine)
g > k	<i>iç seste piskir</i> ‘pişkir’ (< far. <i>pîş-gir</i>), <i>akzem</i> (< ağzım), <i>bakda</i> (bag+da), <i>bokda</i> (< bogday), <i>sikir</i> ‘sıkır’ (< sığır), * <i>ustiker</i> (far. <i>ustāger</i>)

Damak Ünsüzlerinin Başkalaşması

g > y gelişmesi Türkçede nadir olarak /g/ sesinin düz ünlüden sonra iç seste ve hece başında kaldığı tabanlarda olmaktadır. *degenek* > *deyenek*, *diger-gûn* > *diyer-gûn* gibi kelimelerde bir g > ğ > y gelişmesinden (sızıcılaşmadan) bahsetmek de mümkündür.⁵¹ *Lupis*'te bu tanıma uygun gelişme ancak *bezaryen* < *bā-*

46 Vedat Uygur, “Osmanlıca Metinlerde ‘Balkan Ağızı’ İmlasına Dair Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Dil ve Edebiyat Konferansı ‘Balkanlarda Türkçe’ Bildiri Kitabı II, Hëna e Plotë Beder Üniversitesi 14-16 Kasım 2013*, Tiran, Arnavutluk, 2013, s. 104.

47 Metinde şu örnekler de Batı Rumeli ağızlarından izler taşımaktadır: *durt* ‘dört’, *yul* ‘yol’.

48 Hazai, *a.g.m.*, s. 206.

49 Eckmann, *a.g.m.*, s. 190.

50 Duman, *a.g.e.*, s. 129.

51 Duman, *a.g.e.*, s. 137-138.

zergān kelimesinde olmakla birlikte g > y değişmesi daha ileri safhadadır. Kelime başında ve yuvarlak ünlüden önce g > y gelişmesini gösteren *yoblek* < *gömlek*, *yonder* < *gönder*, *yul* < *gül* kelimelerinde sızıcılaşma ara devresinden bahsetmek mümkün görünmemekle birlikte aynı kelimelerin Argenti'deki şekilleri kelime-lerde yanlış yazım düşüncesini giderecek mahiyettedir: *yümlek* (Arg. 191), *gönder* ~ *yönder* (Arg. 189); fakat *gül* (Arg. 109).

g > y	ön seste <i>yoblek</i> 'yöblek' (< <i>gömlek</i>), <i>yonder</i> 'yönder' (< <i>gönder</i> < rum. kontari), <i>yul</i> 'yül' (< far. gül) iç seste <i>bezaryen</i> (< far. bāzergān)
-------	--

Süreksizleşme

Günümüzde bazı alıntı kelimeler kelime başında h (h) > k değişmesine uğrayarak sözlük kelimesi olmuş, ağızlarda değişime uğrayan bazıları ise sadece söyleyişte kalmıştır. Lupis'te geçen *kaftan* sözcüğü bu şekilde dile yerleşip yaygınlık kazanan kelimelerdendir. Diğer yandan Lupis'te **karpac* 'karpuz' olarak tesadüf edilen kelime Parigi'de *karpuz* ~ *karpuç* şekilleriyle bulunur.⁵² Standart dile *karpuz* olarak yerleşmiş **karpac* kelime başında h (h) > k değişmesine uğrayan mahallî bir söyleyiş olmalıdır. Lupis'in *kali* 'halı' olarak kaydettiği kelime ise ET ve OrT devresinde *kaling*'dir (KBS 402). Kâmûs-ı Türkî'de ise خالی ve قالی imlaları bir arada verilmektedir (Kam. 570). Görülüyor ki kelime eski şekliyle 1520'li yıllarda yaşamaktadır. Dolayısıyla burada bir süreksizleşmeden bahsedilemez. Bunun yanı sıra, Lupis'te kelime başında h (h) > k değişmesi ile kaydedilen *kidirellez* ve *kuyar* kelimeleri bugün standart dilde kelime başında h (h) sesi korunarak kullanılmaktadır.⁵³

Lupis'te hece sonunda h (h) > k değişmesine uğrayan kelimeler de bulunur. Bu biçimler söyleyişte kalan kullanımlar olarak değerlendirilebilir: *saktan*, *spake* ve *takta*.

h (h) > k	ön seste <i>karpac</i> 'karpuz' (< far. ħarbūz), <i>kidirellez</i> (< hıdrellez < ar. Ĥıdr İlyās), <i>kuyar</i> 'huyar' (< ar. ĥiyār) iç seste <i>saktan</i> 'saktān' (< far. saḥtiyān, siḥtiyān), <i>spake</i> (< far. sipāhī), <i>takta</i> (< far. taḥte)
-----------	---

52 'Par.' kısaltması ile verilen çalışmada kelimenin bu şekline tesadüf edilmediği için doğrudan kaynağa bakılmalıdır: Bernardo da Parigi, *Söz Kitābı Vocabolario Italiano Tvrchesco*, cilt I-III, Roma, 1665, s. 1345.

53 Günümüzde seyrek olarak Prizren Türk ağzında, ikili şekilde yaşamakla birlikte, kelime başında h (h) > k değişmesi görülür: *hristiyanlar* ~ *hristiyanlar* ~ *kristiyan* ~ *kıristiyan* (bkz. Ergin Jable, *Kosova Türk Ağzları İnceleme-Metin-Sözlük*, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2010, s. 180, 204, 304, 306).

Gırtlak ve Boğaz Ünsüzlerinin Başkalaşması

Alıntı kelimeler yoluyla Türkçeye giren kelimelerde Türk hançeresine uygun olmayan gırtlak ve boğaz ünsüzleri ɣ (ayın) ve ʕ (hemze) ya düşürülür ya da teşekkül noktası bakımından kendisine benzer başka bir ünsüze dönüşür. *Lupis*'te bir tek örneğini tespit edebildiğimiz kelimedede ɣ (ayın)'ın Türkçedeki tek gırtlak ünsüzü olan /h/'ye⁵⁴ dönüştüğü görülür.

' (ayın) > h	<i>iç seste sahat</i> (< ar. sâ'at)
--------------	-------------------------------------

Kelimedede ses değişmesinin yanında böylelikle ünlü çatışması da giderilmiştir. Meninski'nin halk söyleyişi olarak verdiği *sahat* (Men. 2516) bugün Arnavutçada Türkçeden alınma olarak yaşamaktadır:

Anexhela pyeti sa ishte sahati. 'Anexhela saat kaç olduğunu sordu.'⁵⁵

Tonsuz Karşılığı Olmayan Ünsüzlerin Başkalaşması

Türkçede n > m değişmesi çoğunlukla çift dudak ünsüzü /b/ ve /p/'den önce gelen /n/ ünsüzünde görülmektedir (anbar > ambar, penbe > pembe vb.). Fakat *Lupis*'te bu gelişmeye uğramış kelimelerin ortak özelliği n > m gelişmesinin hece sonunda ve herhangi bir çift dudak ünsüzü tesiri olmadan gerçekleşmiş olmasıdır.⁵⁶ *Lupis*'te *kurşum* 'kurşum' < *kurşun* gelişmesini gösteren kelimenin Anadolu ağızlarında *kurşum* ~ *kuşum* (KBS 574), Evliya Çelebi'de *kurşum* ~ *kurguşum* ~ *kuguşun* ~ *kurguşun*⁵⁷, Meninski'de *kurşun* ~ *kurşum* (Men. 3788) olarak ikili şekillerle tesadüf edilmesi kelimenin her iki kullanımının da önceki dönemlerde yaygın olduğunu göstermektedir.

n > m	<i>son seste kurşum</i> 'kurşum' (< kurşun), <i>odum</i> (< odun), <i>oglam</i> (< oğlan)
-------	---

Türkçede nadir görülen değişmelerden biri m > n değişmesidir.⁵⁸ *düindar* < far. dümdâr, indi < şimdi (OrT uş+imdi, KBS 845) gibi⁵⁹ değişmeler *Lupis*'te de mevcuttur. Fakat bunlar mahallî kalmış söyleyişler olmalıdır.

54 Banguoğlu, *a.g.e.*, §21.

55 Ahmet Tanrıverdi, "Arnavutluk'un Korçe Şehrinde Kullanılan Türkçe Kelimeler ve Kullanım Alanları", *Uluslararası Dil ve Edebiyat Konferansı 'Balkanlarda Türkçe', Bildiri Kitabı II, Hëna e Plotë Beder Üniversitesi 14-16 Kasım 2013*, Tiran, Arnavutluk, 2013, s.60.

56 Kosava ağızlarında *zatem* ~ *zatim* < *zaten* gelişmesi de bu yöndedir (Jable, *a.g.e.*, s. 15).

57 Duman, *a.g.e.*, s. 142.

58 Kosava ağızlarında: *çimçi* ~ *çimki* < *çünkü*, *kurşumli* < *kurşunlu*, *kurşuma* < *kurşuna*. (Jable, *a.g.e.*, s. 16).

59 Duman, *a.g.e.*, s. 141-142; 'şimdi' kelimesi < *uş+imdi* birleşiminden gelen bir yapıdır. Kelimenin m > n değişimine uğramış farklı şekillerine de Anadolu ağızlarında tesadüf edilebilir: "şin(<m)[d=ø]i ~ şim(>n)d(>c)i+k", *şindi* ~ *şini* ~ *şinci* ~ *şindi* ~ *şincik* (KBS 845).

m > n	<i>son seste</i> haksan 'hakşan' (< akşam), yizun 'yizün' (< yizüm 'üzüm')
-----------------	--

ar. *Hiğr* ve İlyās kelimelerden oluşan *kidirellez* (hidrellez, TS 986) yapısı itibariyle bir birleşik kelimedir. Lupis'teki kullanım kelimenin henüz XVI. yüzyılın başında benzeşme ile meydana gelen gelişmeli şeklinin kullanımda olduğunu gösteriyor:

y > l	<i>iç seste</i> kidirellez (< ar. <i>Hiğr İlyās</i>)
-----------------	---

Dudak Ünsüzlerinin Başkalaşması

Lupis'te *yoblek* 'yöblek' kelimesinde her ikisi de çift dudak ünsüzü olan m > b değişmesi görülmektedir. Esas itibariyle ET ve OrT devresinde *köñlek* (KBS 380) olarak yaşayan kelime çeviri yazılı metinlerde çoğunlukla ñ > m değişmesine uğramış şekliyle geçer. Bu nedenle Lupis'in kaydettiği örnek Argenti'de *yömllek* (Arg. 191) olarak bulunan kullanımın *yömllek* > *yöblek* gelişmeli şekli olmalıdır.

m > b	<i>iç seste</i> yoblek 'yöblek' (< gömllek)
-----------------	---

Diğer Ünsüzlerin Başkalaşması

Türkçenin asli seslerinden biri olan geniz /n/'si XVI. yüzyıldan itibaren yerini dış /n/'sine bırakma eğilimindedir.⁶⁰ Kısmen Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de bu özellik ك (kef) ve ن (nun) harfleri ile gelişmeli olarak gösterilmeye başlanmıştır: كوزن *gözün*(~ñ), يكاغى *yañağı* 'yandaki'.⁶¹ Lupis eski imlada geniz /n/'si ile yazılan *deniz* ve *yaniçeri* kelimelerini dış /n/'si ile kaydetmiştir. Bunun yanı sıra yuvarlak ünlüden sonra gelen /ñ/ sesinin /m/'ye dönüştüğü *domuz* kelimesi gelişmeli biçimiyle yazıya aktarılmıştır. Diğer yandan eski imlada كوكلك *göñlek* şeklinde olan lakin metinde *yöblek* olarak geçen kelimedeki gelişme daha ileri seviyededir: *göñlek* > *g~yömllek > g~yöblek.

Meninski'nin XVII. yüzyılda her iki biçimine de yer verdiği ve gelişmeli şeklini halk söyleyişi olarak belirttiği *etmek* > hlk. *ekmek* (Men. 49) kelimesi Lupis'te gelişmeli şekliyledir. Uzak benzeşme ile meydana gelen bu şeklin XVI. yüzyılın başlarında söyleyişte olduğu görülür.

ñ > n	deniz (< deñiz), yaniçeri (< yeñiçeri)
ñ > m	domuz (< toñuz)
t > k	ekmek (< etmek)

60 Duman, *a.g.e.*, s. 146.

61 Mecdut Mansuroğlu, "Eski Osmanlıca", *Tarihî Türk Şiveleri*, haz. Mehmet Akalın, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988, s. 250.

A.3.b. Ünlülerde Ses Değişmesi

Kapalı /e/'nin durumu

Boğumlanma noktası /e/ ve /i/ sesleri arasında bulunan⁶² kapalı /e/ (é) birçok araştırmacı tarafından Türkçe iç ve ön seslerde varlığı kabul edilen fakat günümüz standart Türkiye Türkçesi alfabesinde gösterilmeyen Türkçenin asli dokuzuncu ünlüsü sayılmaktadır.⁶³ Kök hecede /é/ bulunan kelimelerin eski imlada ع ya da (esre) ile yazılmalarından dolayı bunların tespit edilmesi güçtür. Bilhassa Anadolu ağızlarında korunarak günümüze kadar gelen kapalı /e/'nin standart dilde açık /e/ tarafında olduğu görülür.⁶⁴ Öte yandan, bugün Anadolu'da, ilk hecede /e/ yerine /i/'ye sahip olan ağızların varlıkları da bahis konusudur.⁶⁵ Kapalı /e/'nin özellikle tarihî metin çalışmalarında nasıl gösterileceği meselesi ise tartışmalı bir konudur.⁶⁶ Fakat aslolan Eski Türkçeden beri varlığı bilinen fakat eski imlanın belki harf eksikliğinden kaynaklı olarak gölgelediği bu meselenin yorumlanmadan, metindeki şekli ile transkribe edilmesi olmalıdır. Eski imla ile yazılmış metinlerde çok nadir olmakla birlikte bazı kelimelerde çift imla ile kapalı /e/'nin gösterilmek istenildiğini düşünürsek bunun dışında kök hecede bu sesi bulundurduğu farz edilen kelimelerin çeviri yazılı metinlerle birlikte değerlendirilmesi konuyu biraz daha aydınlatacak mahiyettedir. Mesela, XVII. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin fonetiği hakkında iyi bir gözlemci olan Meninski *Thesaurus*'da i ~ é ~ e seslerini kökten kapalı /e/'li olduğu farz edilen kelimelerde eş zamanlı olarak kullanır: ایتمك *itmek* (itmekⁱ) vul. اتمك *etmek* (etmekⁱ) (Men. 581); ايرمك *irmek* (irmekⁱ), ارمك (Men. 592), ارمك *irmek* (irmekⁱ), *ermek* (ermekⁱ) (Men. 150); يير *yir* (jir), ير *yer* (jer) (Men. 5643); ايگيز *ikiz* (ikizⁱ), *igiz* (igizⁱ), *egiz* (egizⁱ) (Men. 603)⁶⁷ ya da kapalı /é/'nin özellikle gösterildiği şu örnek ایل *il* (il) vul. él (él) ~ *il* (il) vul. *el gün* (el gün) (Men. 604) vb.

Bu kullanımlar kelimelerin farklı dil katmanlarındaki görünüşleri olarak değerlendirilebilir. Fakat dikkati çeken nokta bazı ikili şekillerde Meninski'nin kullandığı *vul.* kısaltmasıdır. Uzun şekliyle *vulgò* 'vulgare nomen, vulgaris ac

62 Korkmaz, *a.g.e.*, s. 96.

63 Bunlardan bazıları için bkz. Sir Gerard Clauson, *Turkish and Mongolian Studies*, London, The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1962, s. 83-84; Banguoğlu, *a.g.e.*, §13; Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston, Brill, 2004, s. 50-52; János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1988, s. 18; Celia Kerslake, "Ottoman Turkish", *The Turkic Languages*, haz. Lars Johanson-Éva Á. Csato, London - New York, 1988, s. 183.

64 Mertol Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 69; Ergin, *a.g.e.*, §55.

65 Mansuroğlu, *a.g.m.*, s. 250.

66 Bu konuda şu iki makaleye müracaat edilebilir: Musa Duman, "Klasik Osmanlı Türkçesinde i/e Meselesine Dair", *İlmî Araştırmalar*, İstanbul, sayı 7, 1999, s. 65-104; Timur Kocaoğlu, "Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é / i Meselesi", *Türk Kültürü*, sayı 483-484, Temmuz-Ağustos 2003, s. 266-281.

67 *ékkiz Cla. 119, ayrıca bkz. ékki Cla. 100.

plerumque vitiosè scripta aut prolata vox' (bkz. Men. önsöz 'Proemium') yani 'olağan, genellikle yanlış⁶⁸ olmasına rağmen yaygın şekilde yazılan ve telaffuz edilen' anlamını karşılamaktadır. Yani *itmek, il, il gün* şeklinin İstanbul'da sokakta, evde, günlük hayatta halk tarafından gelişmeli şekilde yaygın telaffuzu *etmek, él, el gün*'dür. Burada *il ~ él ~ el* arasındaki geçişkenlik de dikkatten kaçmamalıdır.

Lupis'te kökten kapalı /e/ ünlülü olduğu düşünülen kelimelerin bir istisna dışında /e/ yanında olduğu görülür.⁶⁹ Fakat *yedi* (5 defa) ~ *yidi* (1 defa) kelimesinde yine çoğunluk /e/ tarafındadır. Meninski'ye göre XVII. yüzyılda kelime artık tamamen /e/'li şekildedir (bkz. Men. 5643). İstisna sayılabilecek diğer bir husus ise günümüzdeki kullanıma benzer şekilde *ye-* (yielum) fiilinde ekleme sırasında ortaya çıkan durumdur. Burada kelime bünyesinde eriyip düşen /y/ bağlayıcı ünsüzünün de darlaştırıcı etkisi olmalıdır: *getir yielum*. Öte yandan bugün /i/ tarafında olan *git-* (get) fiilinin metinde /e/'li yazıldığı görülür: *get-* (< var get, *getme ister[im]).⁷⁰

Çalıştığımız sözlüğün BM nüshası üzerine yayımladığı makalesinde Adamović metinde geçen *giliat* (gilyat) sözcüğünde yanlışlık olabileceğini düşünerek kelimeyi *geliat* (gelyat 'gel yat') şeklinde düzelterek çalışmasına almıştır (ITS 223). Aynı 'yanlış'ın bizim metnimizde de olması kelimenin bu şekilde bir telaffuzu olup olmadığı hakkında tereddüt oluşturuyor. Clauson'un XIII. Yüzyıl Öncesi Türkçenin Etimolojik Sözlüğünde ele aldığı kelimenin Çağatay ve Harezmi Türkçesindeki *kel-/kél-* (Cla. 715) biçimlerine istinaden kelime böyle bir telaffuzun mümkün olabileceği de ihtimal dâhilindedir.⁷¹

Türkçe kelimelerde kapalı /e/'nin durumu	
<i>İsimlerde</i>	<i>Fiillerde</i>
bes 'beş' (< béş, Cla. 376)	de- (< niçi derler boni, té- 'dé-', Cla. 433)
yedi ~ yidi (< yétti 'yéddi', Cla. 886)	?gil- (< gil yat, kel-/kél-, Cla. 715)
yer (< yér, Cla. 954)	get- (< var get, *getme ister[im], kêt-, Cla. 701)
yetmiş 'yetmiş' (< yétmış, Cla. 891)	yi- (< getir yielum, yé-, Cla. 869)

68 'yanlış kullanım' galat-ı meşhûr olarak değerlendirilebilir.

69 Burada özellikle şu duruma dikkat çekilmelidir: Banguoğlu'na göre kökten /é/ ünlüsünü taşıyan kelimeler ile /g/, /ğ/ ve /y/ ünlülerinin darlaştırıcı etkisiyle kökte meydana gelen /é/ karıştırılmamalıdır (yéğen, yéğit, géymek, éyi vb.) (bkz. Banguoğlu, *a.g.e.*, §73). Görülüyor ki eski imlaya dayalı metinlerden bu meselenin çözülmesi güç ve ayrı bir çalışmayı gerektiriyor.

70 *git-/get-* Clauson'da kökten kapalı /e/'li şekilde kayıtlıdır: *két-* (ğ-) Cla. 701. Fakat Banguoğlu'nun (Banguoğlu *a.g.e.*, §73)'teki uyarısı da dikkate alınmalıdır.

71 Clauson, Zajaczkowski'nin 1958-61 yıllarında hazırladığı Kutb'un Husrev u Şirni (1341-2) indeksinde de kelimenin *kel-/kél-* (Cla. 715) biçimlerinin geçtiğini zikreder. Bu, Deny'in كيمك *giymek* ~ كيمك *geymek* gibi kelimelerde kararsız telaffuz olarak ifade ettiği durumu anımsatmaktadır (bkz. Deny, *a.g.e.*, §22). *gey-/giy-* fiili Kutb'un Husrev u Şirni'nde *ked-/kéd-/key-* (Cla. 700) biçimindedir. Bu bakımdan, ET devresinde kapalı /e/'li olmayan kelimelerin nadiren kapalı /e/ tarafına geçebileceği görülüyor.

Kapalı /e/'ye Klasik Osmanlı Türkçesinde ar. *seyl* > *sél*, far. *tîz* > *téz*, far. *bîl* > *bél* ~ *béllemek* gibi bazı alıntı kelimelerde de rastlanmaktadır.⁷² Bunlar aynı zamanda alıntı kelimelerin Türkçeleşme süreçleri olarak kabul edilebilir. Lupis'te geçen *Ese* (< ar. 'Îsā) kelimesinde kelime başında i > e değişmesi görülür. Kelimenin Anadolu ağızlarındaki *İse* (Artvin) şekli /é/'li söyleyişin de kelime mümkün olabileceğini düşündürmektedir.

Alıntı kelimelerde kapalı /e/'nin durumu
<i>Ese</i> (< ar. 'Îsā)

Darlaşıma

En geniş ölçüde Kuzey Türkçesinde görülen yuvarlak ünlülerin darlaşması Batı Türkçesinde ekseriyetle Rumeli ağızlarında ve kısmen İstanbul ağızında görülen bir ses hadisesidir. Bunda Kuzey Türkçesinin etkisi olduğu söylenebilir.⁷³ Lupis'te dar ünlülü *durt* 'dür't' (sayı 4) ve *yul* kelimelerinde Rumeli ağzının izleri görülmektedir.

Türkçe kelimelerde
<i>durt</i> 'dür't' (6 defa) (< dört)
<i>yul</i> (< yol)

Öte yandan, bazı damak, diş ve dudak ünsüzleri çevrelerindeki ünlüler üzerinde daraltıcı etkiye sahiptir.⁷⁴ Bugün standart dile sözlük kelimesi olarak yerleşmiş bazı alıntı kelimeler çevrelerindeki ünsüzlerin etkisiyle metinde gelişmeli şekilleri ile kaydedilmiştir.

Alıntı kelimelerde	
<i>divit</i> (< ar. <i>dewât</i>)	<i>icir</i> (< far. <i>icir</i> < * <i>incir</i> < <i>encîr</i>)

Bu dar ünlülü kelimelerin aksine alınma bir kelime olan *geremit* 'kiremit' (< rum. *keramida*) sözcüğü bugünkü kullanımın aksine geniş ünlülü olup orijinal ünlü durumunu korumaktadır.

Düzleşme

Darlaşıma ile benzer bir ses hadisesi olan düzleşmede dar-yuvarlak ünlülerin düz-dar veya düz-geniş ünlü oldukları görülür. Aşağıdaki örneklerin bir kısmında ön damak ünsüzü /y/'nin darlaştırıcı tesiri olmalıdır. Bu kelimelerden sadece bir tanesi (*zeytin* < ar. *zeytûn*) standart dile gelişmeli şekli ile girmişken diğerleri sadece söyleyişte kalmıştır.

72 Duman, *a.g.e.*, s. 66; Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, s. 72.

73 Banguoğlu, *a.g.e.*, §74; Ergin, *a.g.e.*, §85.

74 Banguoğlu, *a.g.e.*, §74; Duman, *a.g.e.*, s. 190.

<i>Standart dilde</i> karaafil 'karanfil' (< ar. karanful) mercemek (< far. merdumek, merjumeek) zeytin yak (< ar. zeytün + yağı)	Söyleyişte frenk iyuzi (< frenk uyuzi) iyuz (< uyuz) yimurcak (< yumurcak) yizun 'yüzün' (< yüzüm 'üzüm')
--	---

Yuvarlaklaşma

Yuvarlaklaşma dudak ve diş-dudak ünsüzlerinin ya da diğer yuvarlak ünlülerin etkisiyle kelime bünyesindeki düz ünlülerin yuvarlak ünlüye geçişi hadisesidir. Ünsüzlerin etkisiyle bu ses olayı özellikle /b/, /m/, /v/ etrafında görülürken Eski Anadolu Türkçesinde ve bazı Anadolu ağızlarında sebepsiz yuvarlaklaşmalara da tesadüf edilmektedir.⁷⁵ Lupis'teki *lumoni* kelimesinde çift-dudak ünsüzü /m/'nin etkisi yanı sıra gerileyici bir ünlü benzeşmesinden de bahsetmek mümkündür. *kuyar* (< ar. hıyār) kelimesinde ise ilk hecedeki düz ünlü, kelimedeki artarda gelen düz ünlülerin tekrarından kaçınılmak amacıyla yuvarlaklaşmış olmalıdır. Bu iki söyleyişin de standart dile girmedeği görülüyor.

Alıntı kelimelerde	
kuyar (< ar. hıyār)	lumoni (< far. lımün)

Genişleme

Genişleme Priştine ve Prizren Türk ağızlarında sıklıkla rastlanan bir ses hadisesidir.⁷⁶ Lupis'te bazı kelimelerde ilk hece dışındaki dar-yuvarlak ünlülerin boğumlanma noktası bakımından yuvarlak ünlüye geçtikleri görülmektedir. Örneklerde görüleceği üzere bu değişme dudak ünsüzlerinin (b/m) ya da yuvarlak ünlülerin (o) etkisiyle olabilmektedir. Öte yandan *otoz* (1 defa) ~ *otuz/s*⁷⁷ (9 defa) kelimesinde ikili kullanım söz konusudur. Kelimeyi u > o genişlemesine uğramış diğer kullanımlarla birlikte değerlendirdiğimizde bu bir yazım yanlışından ziyade metindeki Rumeli ağızlarının izi olarak değerlendirilebilir.⁷⁸

75 Korkmaz, *a.g.e.*, s. 174; Ergin, *a.g.e.*, §51, §91, §283.

76 Vügar Sultanzade, "Ses Olaylarının Sınıflandırılması Üzerine (Balkan Türk Ağızları Malzemesinde)", *Beder Journal of Humanities*, 4/2 (Fall), 2014, s. 47; Suzan D. Canhasi - Nebahat Sulçevsi "Kosova Türk Ağızlarına Arnavut Dilinin Etkisi", *Uluslararası Dil ve Edebiyat Çalışmaları Konferansı Türk ve Arnavut Kültüründe Ortak Yönler 25-26 Mayıs 2012 Bildiri Kitabı*, Tiran, Arnavutluk, BEDİR Press, 2012, s. 208; Jable, *a.g.e.*, s. 39-40.

İlgili kaynaklarda işlenen malzemelerde Priştine ve Prizren Türk ağızlarında bu gelişmenin kelime tabanlarında ve hatta eklerde yaygın olduğu görülmektedir. Kelime tabanlarında *dokoz* (< dokuz), *otoz* (< otuz), *ogol* (< oğul), *çocuk* (< çocuk), *koyon* (< koyon) vb.; eklerde *onlok* (< onluk), *yorgon* (< yorgun), *bozok* (< bozuk) vb.

77 Lupis'te bir yerde benzeşme ile *otusiekiz*.

78 Jable'nin Prizren bölgesinden derlediği malzemede kelimenin hâlâ yuvarlak ünlülü kullandığı görülüyor: *otoz kilometro*, *otoz beş kilometro* (2), *otoz birinde*; *otoz seçiz*, *otoz dokos* vb. (bkz. Jable, *a.g.e.*, s. 362-379).

ünsüz ⇒ ünlü benzeşmesi	ünlü → ünlü benzeşmesi
boni (< bunı, ‘niçi derler boni’)	otoz (< otuz)
imorta ‘yumurta’ (< imurta)	
kobur (< kubur)	

Bugünkü kullanımıyla paralel olarak *kidirellez* ‘hidrellez’ kelimesinde düzdar ünlünün düz-geniş ünlüye geçişi söz konusudur. Birleşik kelimenin ikinci kısmında gerçekleşen *i > e* genişlemesinde daha önceden kısalıp incelen ikinci kelimenin son ünlüsünün baskın olup önceki ünlüyü kendine benzeştirdiği söylenebilir.

ünlü ← ünlü benzeşmesi
kidirellez (< ar. <i>Ḥıdır İlyās</i>)

İncelme

Bir kelimedeki kalın ünlünün çeşitli sebeplerle ince sıradan ünlüye geçmesi olayına incelme denilmektedir.⁷⁹ Bu değişme *ayıt- > eyit-*, *bıç- > biç-*, *yaşıl > yeşil* gibi Türkçe kökenli kelimelerde ön damak ve diş eti ünsüzleri /y/, /ç/, /ş/’nin inceltici etkisiyle olabilirken⁸⁰ bu ünsüzleri bulundurmayan bazı alıntı kelimelerde benzeşme, kısalma gibi ses olaylarının tesiri ile de gerçekleşebilmektedir. Öte yandan *Lupis*’teki şu iki Türkçe kökenli kelimedeki incelme dikkat çekicidir: *karace* (< karaca) ve *koce* (< koca). Bu kelimelerde ise aşağıda verilen Rumeli türküsündeki *kāre*, *yāre* (t. yara < yarağ, KBS 1069), *çāre* ve *hāne*, *tāne*, *yāne* (t. yan-a, KBS 1052) kelimelerinin durumuna benzer bir acemsime (persanisme) mümkün görünmektedir.⁸¹

Aliş’imin kaşları *kāre*.

Evleri var *hāne hāne*.

Sen açtın sineme *yāre*.

Benleri var *tāne tāne*.

Bulamadım derdime *çāre*.

Ben kül oldum *yāne yāne*.

Görmedin mi ah civan Aliş’imi Tuna boyunda,

Görmedin mi ah aslan Aliş’imi Tuna boyunda.⁸²

İncelme bazı kelimelerin tüm ünlülerinde (tam) görülmekte iken bazılarında ise bir tanesinde ya da bir kısmında (yarı) görülebilmektedir.

79 Korkmaz, *a.g.e.*, s. 87.

80 Banguoğlu, *a.g.e.*, §75.

81 Banguoğlu, *a.g.e.*, §64; Dil uyumunu bozan bu duruma Prizren ve Priştine ağızlarında tesadüf edilir: *para > pare*, *fakat > faket*, *bıçak > biçak* vb. (bkz. Gülensoy, *a.g.m.*, 105-106).

82 Türkünün sözleri için Safiye Ayla’nın ses kaydı esas alınmıştır.

Türkçe kelimedede	<i>yarı incelmeye</i> karace (< karaca), koce (< koca)
Alıntı kelimedede	<i>tam incelmeye</i> Ese *bember (< ar. 'Îsâ), kidirellez (< ar. Hıdır İlyâs), salamelek (< ar. selâmun 'aleyke), senduk 'sendük' (< ar. şandük), *ustiker 'üstiker' (far. ustâger) ⁸³ <i>yarı incelmeye</i> Allasmerladi (< Allah'a ismarladi)

Kalınlaşma

Kalın ünlülerin benzeşmesi ya da bazı ünsüzlerin kalınlaştırıcı etkisiyle kelimelerde kalınlaşma görülebilmektedir. Lupis'in transkripsiyon sisteminden kaynaklı olarak i ~ ı (kadi ~ kadı), ü ~ u (kurek ~ kürek), ö ~ o (ogüz ~ ögüz) gibi kelimelerde kesin bir hükümden bahsetmek mümkün görünmemekle birlikte e > a kalınlaşması metinden kolaylıkla takip edilebilmektedir. Aşağıda tespit edilen örneklerin birçoğu orijinal şekli bilinen alınma kelimelerdir. Bunların bir kısmı bugün dile yerleşen standart kullanımlardır. Fakat *salam* (< ar. selâm), *kadah*, *kalam* kelimelerinde benzeşme yoluyla kalınlaşma bugünkü *selam*, *kadeh*, *kalem* şekillerine göre daha ileri seviyededir. Diğer yandan Türkçe *yaniçeri* kelimesinde bir kalınlaşma söz konusudur. Köken itibariyle ET *yangı* 'yeni, taze', OrT *yangı*, *yengi* ~ *yañı* ve diğer Türk lehçelerinde bşk. *yañı*, tatk. *yaña*, kır. *cañı*, kaz. *jaña* (KBS 1121) gibi kalın şekilleri bulunan kelimenin *yeniçeri* 'Osmanlıların muvazaf askerlerine verilen ad' terkihi ise tahminen I. Murad zamanına kadar götürülebilmektedir.⁸⁴ Bu nedenle kelimedede Batı Türkçesi için bir kalınlaşma olduğu söylenebilir. Zira Rumeli ağızlarından alınma olarak kelime Sırpçada /ñ/ izini saklar şekilde *yanyıçeri* ~ *yenyi* biçimleri ile tespit edilmiştir.⁸⁵

Alıntı kelimelerde	
Arapça adam (< ar. âdem) aleksalam (< ar. 'aleyke's-selâm) kadah (< ar. kadeh) ⁸⁶ kalam (< ar. kalem) salamelek (< ar. selâmun 'aleyke) sarap (< ar. şerâb)	Farsça takta (< far. tahte)
Türkçe kelimedede	
yaniçeri (< yeniçeri)	

83 Bazı çeviri yazılı metinler kendi alfabelerinde bulunmayan Türkçe harfleri göstermede yetersiz kalmıştır. Tam incelmeye olarak gösterilen *senduk* (sendük, DS 3581) ve **ustiker* (üstâker, Men. 174) kelimelerindeki /ü/ ünlüsünün tespiti için diğer çeviri yazılı metinlerden faydalanılmıştır.

84 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt III, İstanbul, MEB Yayınları, 1971, s. 617.

85 Hazai, *a.g.m.*, s. 208.

86 Priştine ve Prizren ağızlarında *kada* < *kadeh* (bkz. Gülensoy, *a.g.m.*, s. 104).

Kısalma

Türkçede asli uzunlukların olup olmadığı detaylıca tartışılmış ve bu konu üzerine farklı görüşler öne sürülmüştür.⁸⁷ Nitekim bu alt başlıkta Osmanlı Türkçesindeki alıntı kelimelerin durumuna değinilecektir. Eski imlaya dayalı Osmanlı Türkçesinde Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerin alındıkları dildeki imlalarının korunma temayülüne bağlı olarak⁸⁸ bu kelimelerdeki ünlü kısaltmalarını tespit etmek güçtür. Çeviri yazılı metinlerde ise çoğu zaman alıntı kelimelerdeki uzun ünlülerin gösterilmediği görülür.⁸⁹ Bunun bir imla neticesinde mi yoksa söyleyişte mi olduğu konusunda ise tereddütleri giderecek fonetik izlere dikkat etmek gerekmektedir. Mesela Arg. 266 şarap, Mol. 481 şarab, Men. 2790 şerâb; Arg. 213 *kasap*, Mol. 69 *kasap*, Men. 3702 *kasâb* kelimelerinde son sesteki b > p tonsuzlaşması dikkat çekicidir. Bu bakımdan buradaki tonsuzlaşma alıntı kelimelerde son sesteki tonsuz ünsüzün bağlı bulunduğu ünlünün kısalığına yorumlanabilir.⁹⁰ Öte yandan çeşitli ünlü değişimleri ile (ör. ar. zeytün > zeytin) bugünkü, ağızlar da yahut standart dildeki, söyleyişlerle mutabık olarak kaydedilmiş kelimelerde de uzun ünlülerin kısaltıldığı düşünülebilir.

Alıntı kelimelerde	
<i>Arapça</i>	<i>Farsça</i>
kasap (< ar. kassâb)	divit (< far. davât)
sarap ‘şarap’ (< ar. şerâb)	bezaryen (< far. bâzergân)
-	piskir ‘pişkir’ (< far. pîş-gir)
Ese *bember (< ar. ‘Îsâ)	terzi (< far. derzî)
kadi (< ar. kâdî ~ kâzî)	*ustiker ‘üstiker’ (< far. ustâger)
kidirellez (< ar. Hıdır İlyâs)	
?karaf/çaraf (< ar. sarrâf)	
salamelek (< ar. selâmun ‘aleyke)	
senduk ‘sendük’ (< ar. şandûk)	
suf (< ar. şûf)	
tagaci (< takkeci < ar. tākīyye+ci)	
zeytin yak (< ar. zeytün + yağı)	

87 Bu konu Tekin’in ilgili eserinin giriş bölümünde geniş olarak ele alınmıştır, bilgi için bkz. Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzunluklar*, s. 9-37.

88 Tulum, *Osmanlı Türkçesine Giriş*, s. 69.

89 Eski imla ile madde başı takip edilen Meninski’de alıntı kelimelerdeki uzun ünlüler çeviri yazıda gösterilmektedir.

90 Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzunluklar*, s. 38; Duman, *a.g.e.*, s. 114.

A.4. Ses Dönüşmesi

Ünlü Çatışması

İki ünlünün yan yana gelmesi hadisesi olan ünlü çatışması (hiatus) Türkçe kelimelerde ancak bazı ses olayları sonucu meydana gelebilmektedir. Bunun haricinde Türkçe kelimelerde iki ünlünün yan yana gelmesi yahut ikiz ünlü bulunması söz konusu değildir.⁹¹ Lupis'te ünlü çatışması hem Türkçe kelimelerde hem de bünyesindeki asli ünsüzün telaffuzda silikleşmesi ile alıntı kelimelerde de görülebilmektedir. Büzülme uzunluğunun bir ara devresi olarak görülebilecek bu çatışma durumunun Lupis'teki bazı kelimelerde ünlülerin büzülmeye uğratılması ile giderildiği görülmektedir: *lāna* < **laana* < *lahana*, *Alā_smarladi* < **Alaa_smarladi* < **Alaha_smarladi* < *Alah'a ismarladi*, *Alā severssi* < *Allah'i severssi*. Ancak bunlar standartlaşmış biçimler değil yalnızca çatışma neticesinde halk ağzında ses dönüşmesine, büzülme uzunluğuna uğramış şekillerdir.⁹² Öte yandan bazı Türkçe kelimelerde (tauk < tavuk < OrT takağū < ET takığū, TDES 398) /v/ ünsüzünün ve ekleme sırasında gelen bağlayıcı ünsüzün (hiatus-tilger) silikleşmesi (yielum < yiyelum) yahut alıntı kelimelerde /ğ/ damak ünsüzünün (kâat < far. kâğaz, kâğiz) ve son olarak gırtlak ünsüzü /h/'nin ve düşme temayülü çok olan /y/ akıcı ünsüzün aynı anda bir kelimedeki silikleşmesi ile (meanaci < far. meyḥāne + ci) ünlü çatışması görülmektedir.

Türkçe kelimelerde	Alıntı kelimelerde
çatışma durumunda tauk (< tavuk) yielum (< yiyelum)	çatışma durumunda kâat (< far. kâğaz, kâğiz) meanaci (< far. meyḥāne + ci) -- çatışma ile ses dönüşmesine uğramış (a+a) <i>Alā_smarladi</i> (ar. < <i>Alah'a ismarladi</i>), <i>lana</i> 'lāna' (< <i>lahana</i> < yun. <i>lahanon</i>) (a+i) <i>Alā severssi</i> (< <i>Allah'i severssi</i>)

Bu kelimelerin haricinde Lupis'teki *karaafil* 'karanfil' (< ar. *ḫaranful*) ve *pianir* 'peynir' (< far. *panîr*)'deki ünlü çatışmaları düşündürücüdür. Zira kelimelerin BM nüshasındaki şekilleri *ḫaraḫin* (ITS 242) ve *penir* (ITS 242) biçimindedir. Burada bir baskı hatası olabileceği gibi Rumeli ağızlarında bazı kelimelerdeki eşit ikiz ünlülerin varlığı da unutulmamalıdır: *buraa* < *buraya*, *neree* < *nereye* vb.⁹³

91 Ergin, *a.g.e.*, s. §47, §63; Özkan, *a.g.e.*, s. 191.

92 Banguoğlu, *a.g.e.*, §41.

93 Örnekler için bkz. Gülensoy, *a.g.m.*, s. 98.

Göçüşme

Kelime içindeki iki sesin yer değiştirmesi hadisesi olan göçüşme⁹⁴ ünlü-ünsüz, ünlü-ünlü ya da ünsüz-ünsüz sesler arasında uzak ve yakın göçüşme şeklinde gerçekleşebilmektedir. Telaffuz zorluğunu gidermek amacıyla halk ağzında bazı kelimeler oturumaya uğrayarak (far. emrūd > armut, yun. Ađrianúpolis > Edrine > Edirne vb.) bugünkü standart şekillerini almışlardır. Lupis'te bugün sözlük kelimesi olmuş *hayva* 'ayva' (OrT *awyva*, KBS 96; ET *avya* ~ *ayva*, Cla. 16, 268) göçüşmeli şekli ile kaydedilmiştir. Öte yandan Lupis'te göçüşmeli şekilleri bulunan diğer kelimeler bugünkü standart dille karşılaştırıldığında sadece söyleyişte kalan biçimlerdir.

Yakın Göçüşme	
l ⇒ m	çölmek (< çömlək)
r ⇒ i (i, ı, e)	igrimi (10 defa) (< igirmi), getri beri (< getir beri), katrega 'kadırğa' (< yun. katergoy), krik (8 defa) (< kırk)
v ⇒ y	<i>hayva</i> 'ayva'

çölmek, çölmekçi biçimi ilginç bir şekilde Meninski'de madde başı olarak ele alınmıştır (bkz. Men. 1684). Yani çölmek (çölmekⁱ) vulg. u[*lit.* çömlək (çömləkⁱ) 'pignatta' ve çölmekçi (çölmekⁱçi) hlk. çömləkçi (çömləkⁱçi) 'figulus' madde başlarında bugün standart dildeki çömlək şeklinin *vulg. u[*lit.* (=vulgaris ufitate)* yani halk arasında daha sık olarak kullanıldığı belirtilmiştir.

Etimolojisindeki çelişkiden dolayı tabloda yer vermediğimiz *avrat* kelimesi şayet ar. 'avret kelimesi yerine ET *urağut* 'woman' (=kadın)'a (Cla. 218) bağlanacak olursa burada da bir göçüşmeden bahsetmek mümkündür.⁹⁵

Kaynaşma

İki veya daha fazla ses ögesinin bir öge hâline gelmesi durumu olan⁹⁶ kaynaşma aynı kelimedede bulunan iki veya daha fazla hecenin ya da art arda gelen birinci kelimenin son ünlüsü ile ikinci kelimenin ünlüsünün çatışmayı gidermek için (hiatus) birleşmesi ile meydana gelebilmektedir.⁹⁷

Hecede	İki kelimedede
Ala seversi (< Allah'ı seversi)	Alasmarladi ~ Allasmerladi
Alasmarladi ~ Allasmerladi (< Allah'a ismarladi)	(< Allah'a ismarladi)
*bember (< pegamber ~ far. peygâmbir)	eli ki (< elli iki)
lana (< lahana < yun. lahanon)	igrimi ki (< igrimi iki)
saktan (< far. sahtiyân, sihtiyân)	

94 Banguoğlu, *a.g.e.*, §43; Korkmaz, *a.g.e.*, s. 74.

95 Tietze'ye göre kelimeyi ET *urağut*'ta dayandırmak için kuvvetli deliller vardır (ETTL 204).

96 Özkan, *a.g.e.*, s. 189.

97 Korkmaz, *a.g.e.*, s. 79.

Yukarıdaki örneklerde hecede meydana gelen kaynaşmalarda konuşmada genellikle düşme eğilimde olan damak ünsüzü /ğ/, gırtlak ünsüzü /h/ ve akıcı ünsüz /y/'nin etkisi bulunmaktadır. Zira ünsüzlerin düşmesi ile yan yana gelen ünlülerin çatışması kaynaşma ile giderilmiştir.

A.5. Sorunlu Kelimeler

Lupis'te anlamı bakımından herhangi bir sorun teşkil etmeyen *burburcik* 'bö-rülce' ve *?karafl/çaraf* (charaf) 'sarraf' fonetik açıdan izah edilmesi güç görünmektedir. Taranan kaynaklarda bu kullanımlara rastlanmaması kelimelerin yanlış kaydedilmiş olabileceğini, yazarın birincil dili Türkçe olmayan kişilerden bu kelimeleri farklı telaffuzlarda, belki yanlış biçimiyle, duymuş olabileceğini ya da kullanımların çok sınırlı bir bölgedeki mahallî şekiller olabileceği ihtimallerini düşündürüyor. Fakat ilgili kelimeler BM nüshası ile karşılaştırıldığında kullanımların örtüştüğü görülür: BS *burburcik* (burburgich) ~ BM *bulğurcık* (bulgurgich, ITS 237), BS *?karafl/çaraf* (charaf) ~ BM *?karafl/çaraf* (charaf, ITS 243). Nüsha tarihleri bakımından net bilginiz olmadığı için baskılarda *burburcik* ~ *bulğurcık* kelimelerinin hangisinde bir düzeltme söz konusudur bilemiyoruz. Öte yandan *?karafl/çaraf* (charaf) kelimesinde Adamović'in çalışmasında *ch=s* (ITS 224) olarak sorun giderilmiş olsa da bu bir yorum olmalıdır. Bu noktada, her iki nüshada da aynı şekilde geçen kelimenin bir telaffuza işaret ediyor olabileceği ihtimali düşünülebilir. Lupis'te metnin tamamında 'ch' /k/ sesini karşılarken (char 'kar', chari 'kari', charaafil 'karaafil' vb.) /s/ sesini karşılıyor olması güç görünmektedir. Ayrıca şunu da eklemek gerekir ki modern İtalyancada *challenger* (tj'ellendzer), *champignon* (ʃampjɔn'ən) gibi bazı alıntı kelimelerde orijinal dilin telaffuzu korunarak 'ch' seslerinin /ç/ ve /ş/'yi karşıladığı durumlar vardır.

B. Eklerde Fonetik Durum

B.1. Yapım Ekleri

+*CI İsimden İsim*: Ekin ET devresinde düz ünlülü ve daima /ç/'li şekli mevcuttur.⁹⁸ EAT döneminde bu fonetik yapı korunmuş, ancak OsT devresinde ekin ünsüz ve ünlüsünde fonetik uyumlar vuku bulmuştur.⁹⁹ Develi'nin Evliya Çelebi Seyahatnamesinden tespit ettiği az sayıdaki yuvarlak ünlülü örneğe bakılarak ek ünlüsünde XVII. yüzyılda uyum sürecinin başladığı söylenebilir.¹⁰⁰ Lupis'te ek ünlüsü düz ve yuvarlak tabandan sonra uyumsuz şekildedir. Ayrıca Lupis'te *i/i* ayırımı olmadığı için ek ünlülerinin art mı ön ünlü mü oldukları belirsizdir. Ekin /c/'li

98 A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Ankara, TDK Yayınları, 1988, §47.

99 Ergin, *a.g.e.*, §207.

100 Hayati Develi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, Ankara, TDK Yayınları, 1995, s. 65.

biçimleri hakkında metindeki örneklerden yola çıkarak kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Çünkü *balukçi* dışında ek, metinde <z> ile gösterilmiştir. Metinde +CI eki şu kelimelerde geçmektedir: *balukçi* (balucci), **babuçi* ‘pabuççu’ (barbuzi, d. babuzi), *meanaci* (meanazi) ‘meyhaneci’, *tagaci* (tagazi) ‘*takkeci*’.

+II *İsimden İsim*: ET’de +IXG biçiminde olan ek dudak uyumunun tesiri altındadır.¹⁰¹ Fakat EAT devresinde uyumun dışına çıkarak ekin ünlüsü kurallı şekilde yuvarlaktır.¹⁰² Düz ünlülü şekiller yeniden OsT devresinde ortaya çıkmış ve uyuma bağlı şekilde kullanılmıştır.¹⁰³ Öte yandan ekin *tersine uyumsuz* denilebilecek bazı kullanımlarına OsT içinde tesadüf edilmektedir. Kartallıoğlu’nun OsT’de eklerin ses düzeni üzerine yaptığı çalışmaya göre eski harfli imladan tespit edilmiş *tersine uyumsuz* yani yuvarlak tabana düz ünlülü ekin geldiği örnekler XVI. yüzyıl için %18 oranındadır.¹⁰⁴ Metnimizde +II ekinin bulunduğu tek örnek *tersine uyumsuzluk* göstermektedir: *göli* (< far. kûy (köy) + lü = gtt. köylü).

?-mA ~ ?-mAK *Fiilden İsim*: İki yapım eki arasındaki fark ilkinin iş isimleri yaparken diğerinin hareket isimleri yapmasıdır.¹⁰⁵ Ek, Lupis’te *getme ister[im]* yapısında geçmektedir. Fakat ekin ünsüzünün söyleyişte iki ünlü arasında sızıcılaşıp eridiği düşünülebilir ve cümle söyleyişi yansıtan şekilde yazıya geçirilmiş olmalıdır: *getme(k > ğ) ister[im]*.

-AK *Fiilden İsim*: -AK eki fiilin gösterdiği hareketi çokça yapanı, o hareketi yapan aleti, yeri gösteren isimler türetmektedir.¹⁰⁶ EAT döneminde dil uyumuna bağlı olan ek¹⁰⁷ Lupis’te *biçak* şeklindedir. Fakat metinde *ı/î* ayrımı bulunmadı-

101 Gabain, *a.g.e.*, §19; Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul, 2003, s. 83.

102 Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara, TDK Yayınları, 1997, s. 118; Ahmet Karadoğan, “Eski Anadolu Türkçesinde Yuvarlaklaşan Ekler”, *TDAY Belleten*, cilt I-II, Ankara, TDK Yayınları, 2001 (2003), s. 175-176.

Bu yuvarlaklaşmada g/ğ ünsüzlerinin tesiri olmalıdır.

103 Ergin, *a.g.e.*, §208.

104 Kartallıoğlu’nun eski imla ile yazılmış XVI. yüzyıl metinlerinden tespit ettiği *yoğurdlı, yüzli, köprülü, kumlu, gözlice, gönüllü* örnekleri ilgi çekicidir. 1533 tarihli *Regola de parlare turcho* adlı çeviri yazılı metinde ise ek daima düz ünlülüdür: *türli, gönüllü, kutlı, pahalı* vb. (bkz. Yavuz Kartallıoğlu, *Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni (16., 17. ve 18. Yüzyıl)*, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2005, s. 620). *Regola*’nın yazarı Filippo Argenti’nin Türkçeyi İstanbul’da öğrendiği düşünülecek olursa EAT ve OsT devresinde tersine uyumsuzluk gösterebilen -Up zarf-fiil eki gibi yuvarlak tabana düz ünlülü gelen şekillerin bir ağız grubunun belirleyici özelliği olarak değerlendirilmesi mümkündür. (bu konudaki makale için bkz. Musa Duman - Ömer Yağmur, “-Up Zarf-Fiil Ekinin Eski Anadolu Türkçesindeki Fonetik Durumu”, *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı 1-2 Aralık 2010 Bildiri Kitabı*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2013, s.115-153)

105 Ergin, *a.g.e.*, §265.

106 Ergin, *a.g.e.*, §269; Gabain, *a.g.e.*, §114.

107 Gülsevin, *a.g.e.*, s. 135.

ğı için kelimedeki dil uyumu hakkında kesin bir yargıya varılamamaktadır. Öte yandan XVII. yüzyılda kelimenin uyumsuz şekillerinin Meninski'de bulunduğu görülmektedir: *biçaq* (bićiak), *biçaqçi* (bićiakći) (Men. 711) ~ *bîçaq* (bîćiak) (Men. 974).

-*mUr Fiilden İsim*: ET'den beri kullanımı seyrekdir.¹⁰⁸ Lupis'te *yamur* ('yāmur' < yağmur) kelimesinde geçer.

B.2. Çekim Ekleri

+*lAr Çokluk*: Metinde *parmaklarum* örneğinde geçmektedir.

+*(X)m I. Teklik Şahıs İyelik*: Ünsüzle biten kelime tabanlarından sonra araya yardımcı ünlü alan ek ET'de uyuma bağlı iken EAT döneminde ekin önünde yer alan yardımcı ünlü yuvarlaklaşma temayülündedir.¹⁰⁹ Kartallıoğlu'nun eski imla ile yazılan metinlerden hareketle tespitine göre ise ekin yardımcı ünlüsü XVI. yüzyıl metinlerinde düz tabanlardan sonra %17 oranında dudak uyumuna bağlıdır.¹¹⁰ Lupis'te geçen *akzem*¹¹¹ 'ağzım', *dilim*, *elim* örneklerine bakılarak XVI. yüzyılın başında düz tabanlardan sonra uyum sürecinin başladığı söylenebilir. Diğer yandan *parmaklarum* kelimesinde ise yardımcı ünlü EAT'deki durumunu korumaktadır. Fakat yuvarlak tabandan sonra yardımcı ünlünün yuvarlak olarak geldiği *burnum* kelimesi üzerinden bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Ekin yardımcı ünlüsündeki düzensizlik safhası XVII. yüzyılda da devam etmiştir.¹¹²

+*(s)I III. Teklik Şahıs İyelik*: ET ve EAT dönemlerinde ek'in sadece düz ünlülü şekilleri bulunmaktadır.¹¹³ Lupis'te de yuvarlak ünlülü tabandan sonra uyum dışında düz ünlülü şeklin geldiği görülmektedir: *frenq iyuzi*. Öte yandan *zeytin yak* 'zeytin yağı' tamlamasında iyelik ekinin düşürüldüğü görülür.

+*(y)I, +nI Yükleme Hali*: ET'de +IXG biçiminde uyuma bağlı şekilleri bulunan ekin zamirli çekimden sonra gelen +nI şekli de bulunmaktadır.¹¹⁴ Fakat EAT döneminde ek kurallı olarak düz ünlülü kullanılmıştır.¹¹⁵ Lupis'te *bo* (< bu) işaret zamirinden sonra ek düz ünlülüdür: *niçi derler boni*.

108 Ergin, *a.g.e.*, §301; Gabain, *a.g.e.*, §123.

109 Ergin, *a.g.e.*, §350.

110 Kartallıoğlu, *a.g.e.*, s. 692.

111 Lupis'te birkaç kelimedeki <e> sesinin /ı/'yı karşıladığı düşünülebilir: *alten* 'altın', *katrega* 'kattırğa'. Bu kelimelerdeki <e> İtalyancada bulunmayan /ı/ sesini verebilecek en yakın ses olarak düşünülmüş olmalıdır.

112 Develi, *a.g.e.*, s. 105-107.

113 Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, s. 102; Gülsevin, *a.g.e.*, s. 12.

114 Gabain, *a.g.e.*, §181.

115 Gülsevin, *a.g.e.*, s. 31.

Bu ek'te Batı Türkçesi devresinde /G/ sesinin eriyip düşmesi ile bir yuvarlaklaşma beklenmektedir (+IXG > +IU). Fakat ek'in EAT devresinde sadece düz ünlü şeklinin bulunması +nI yükleme hali ekinin analogik tesirine yorumlanabilir (bkz. Develi, *a.g.e.*, s. 123).

+*(y)A Yönelme Hali*: Metnimizde ünsüz ile biten tabandan sonra dil uyumuna bağlı şekilde gelen bir örneği bulunur: *eve*.

+*dA Bulunma Hali*: OsT’de eski harfli metinlerde bulunma halinin ünsüzü kurallı biçimde *ɔ* (dal) ile yazılmıştır. Çeviri yazılı metinlerde ise ekin ünsüzünün tonsuz > tonsuz uyumuna girdiği örnekler sınırlıdır. XVII. yüzyılda Meninski’de tonsuz örneklerle rastlanırken XVIII. yüzyılda ekin Viguiet’de daima /d/’li olduğu görülmektedir.¹¹⁶ Lupis’te ekin ünsüzünün uyum dışında olduğu görülmektedir: *bakda* ‘bağda’.

-*IAr III. Çokluk Şahıs*: Zamir kökenli şahıs eki olan +IAr Lupis’te *niçi derler boni* cümlesinde geçmektedir.

Geniş Zaman: ET devresinde geniş zaman ekleri -r, -Xr, -Ar ve -yUr şeklindedir.¹¹⁷ Fiil tabanının ünlü ile bitmesi halinde ekin -yUr biçimi kullanılırken nadiren -r şekli tercih edilmiştir.¹¹⁸ “EAT’de ise -Ur, -Ar ve -r şekilleri görülmektedir. ET ve EAT arasındaki en mühim fark, ünlü ile biten tabanların eklilenmesindedir. ET’de ünlü ile biten tabanlar umumiyetle -(y)Ur ekini almakla birlikte, EAT devresinde -Ur ekindeki ünlünün yardımcı ünlü zannedilmesi sonucu ünlü ile biten tabanlara yalnızca -r eki getirilmiştir”.¹¹⁹ Lupis’te bir yerde ekin -r şeklinde olduğu görülmektedir: *niçi derler boni*. Öte yandan *ala seversi* ‘Allah’ı severse[m]’ örneğinde -Ar şekline tesadüf edilir.

Görülen Geçmiş Zaman: Ekin ET’de hem tonlu hem de tonsuz şekilleri bulunur. Tonsuz şekiller /l/, /n/, /r/ ünsüzlerinden sonra görülmektedir.¹²⁰ EAT döneminde ise ek ünsüzü bazı istisnalar dışında daima tonlu yazılmaktadır.¹²¹ Lupis’te ek III. teklik şahısta -dI şekliyle *alasmarladi*, *allasmerladi* kelimelerinde kullanılmıştır.

Emir: Tasarlama kiplerinden olan emir ekinde diğer kiplerden farklı olarak her şahsın ayrı çekimi vardır. Lupis’te emir kipinin II. teklik ve I. çokluk şahıslarının örnekleri bulunmaktadır. Bugün eksiz olarak kullanılan II. teklik şahıs ET, EAT ve OsT başlarında -GII ile belirtilmekteydi.¹²² Lupis’in 1520’li yıllara ait metninde II. teklik şahıs emir ekinin kullanımdan düşürülerek günümüzdeki gibi kullanıldığı görülmektedir: *get* ‘git’, *getir* ~ *getri* ‘getir’, *gil* ‘gel’, *kalk*, *otur*, *var*, *yat*. Ekin I. çokluk şahıstaki durumu ET devresinde -AIIIm, (n ağzında) -AIAm, ünlü ile biten fiil tabanlarından sonra ise -IIm şeklindedir.¹²³ EAT dönemine ge-

116 Kartallıoğlu, *a.g.e.*, s. 880-882.

117 Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, s. 185.

118 Gabain, *a.g.e.*, §216.

119 Develi, *a.g.e.*, s. 47.

120 Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, s. 181-182.

121 Gülsevin, *a.g.e.*, s. 89.

122 Ergin, *a.g.e.*, §479.

123 Gabain, *a.g.e.*, §215.

lindiğinde ekin bünyesinde bulunan dar-düz ünlünün yuvarlaklaştığı görülür.¹²⁴ Kartallıoğlu XVI. yüzyıl için taradığı eski imla ile yazılmış eserlerde ekin çoğunlukla -Allm yanında bulunduğunu, düz ünlülü ve uyuma girmiş şeklinin ise 1555 tarihli *Maḳālāt-ı Seyyid Hārūn*'da bir yerde (deva' kılalım) geçtiğini ve ekin XVI. yüzyıl için artık düzensiz bir görünüm arz etmeye başladığını belirtir.¹²⁵ Lupis'te ekin I. çokluk şahısta EAT ve OsT'nin başlarındaki standart kullanım ile paralel olduğu görülmektedir: *yielum* 'yiyelüm'.

Şart: Ek ET devresinde -sAr olarak uzun zaman kullanılmış, devrenin sonunda /r/ düşerek -sA biçimini almıştır. Bu haliyle Batı Türkçesinde kullanıla gelmiştir.¹²⁶ Lupis'te bir yerde şart ekine tesadüf edilmektedir. Lakin örnekte görüleceği üzere ekin ünlüsü /i/ şeklinde kaydedilmiştir. Lupis'in *ala seversi* kullanımına verdiği mana 'se voglio ben a dio' yani 'Allah'ı seversem'dir. Bu bakımdan ekte basımdan ya da Lupis'ten kaynaklı bir yanlışlık gözetilebilir.

124 Ergin, *a.g.e.*, §481.

125 Kartallıoğlu, *a.g.e.*, s. 534-535.

126 Ergin, *a.g.e.*, §488.

III. Sonuç

Basım tarihi kesin olmamakla birlikte XVI. yüzyılın ilk çeyreğine ait olduğunu tahmin ettiğimiz *Opera Nova* bazı Türkçe ve alıntı kelimelerin telaffuzları bakımından kayda değer veriler içermektedir. Bunda eserin basit bir konuşma kılavuzu olarak düzenlenmesinin ve söyleyişi yazıya aksettiren bir özellik taşımasının payı büyüktür. Bir İtalyanca-Hırvatça sözlük de hazırlamış olan Pietro Lupis muhtemeldir ki Rumeli coğrafyasında bulunmuş, belki aktardığı Türkçeyi büyük oranda bu bölgede yaşayan kişilerden işitmiştir. Sözlük malzemesini değerlendirirken çoğu kullanımın bugünkü Rumeli ağızlarıyla örtüşmesi eski imladan tespiti bir hayli güç olan Rumeli ağızlarının 1520’li yıllardaki görünümünü vermesi bakımından ayrıca önemlidir. Öte yandan Lupis’te *sarap* (şarap), *kasap*, *kaftan*, *terzi* gibi alıntı kelimeler kalıplaşmış imlanın aksine telaffuzda henüz Osmanlı Türkçesinin başında bugünkü şekilleriyle kaydedilmiştir. Dolayısıyla eski harfli metin kaynaklı çalışmalarda bu gibi alıntı kelimelerin telaffuzda devrenin sonuna kadar asli şekillerini koruduğunu düşünmemek gerekir. Yapılacak yeni dil çalışmalarının eviri yazılı metinlerle de desteklenmesi kalıplaşmış imlanın gölgesinde kalmış alanların araştırmacılar tarafından aydınlatılmasını mümkün kılacak mahiyettedir.

İşaretler ve Kısaltmalar

*	varsayılan biçim
~	eş zamanlı kullanım
> <	gelişme işaretleri
AnT	Ana Türkçe
ar.	Arapça
Arg.	Filippo Argenti, 1533 (Adamović, 2001)
az.	Azeri Türkçesi
bkz.	bakınız
BM	British Museum
BS	Bayerische Staatsbibliothek
bşk.	Başkurt Türkçesi
Car.	Arcangelo Carradori, 1650 (Rocchi, 2011)
Cla.	Sir Gerard Clauson, 1972
d.	doğrusu
DS	Derleme Sözlüğü (TDK)
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
ET	Eski Türkçe
ETTL	Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati I (Andreas Tietze, 2002)
far.	Farsça
Fer.	Pietro Ferraguto, 1611 (Rocchi, 2012)
gtt.	güncel Türkiye Türkçesi
hlç.	Halaç Türkçesi
hlk.	halk
ITS	Italienisch-Türkisches Sprachbuch Aus Den Jahren 1525-1530 (Adamović, 1975)
Kam.	Kâmûs-ı Türkî (Şemseddin Sami)
kaz.	Kazak Türkçesi
KBS	Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II (Gülensoy, 2007)
ker.	Kerkük Türkçesi (Irak-Türkmen)

kır.	Kırgız Türkçesi
krş.	karşılığı
Meg.	Hieronymo Megisero, 1612
Men.	Francisco Mesgnien Meninski, 1680 (Stachowski-Ölmez, 2000)
Mol.	Giovanni Molino, 1641
Mon.	Giovan Battista Montalbano, 1630 (Rocchi, 2014)
OrT	Orta Türkçe
OsT	Osmanlı Türkçesi
ör.	örnek
Par.	Bernardo da Parigi, 1665 (Kartallıoğlu, 2010)
rum.	Rumca
t.	Türkçe
Tar	Yeni Tarama Sözlüğü (TDK)
tatk.	Tatar Kazan Türkçesi
TDES	Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (Eren, 1999)
TMEN	Turkische Und Mongolische Elemente Im Neupersischen II (Doerfer, 1965)
TS	Türkçe Sözlük (TDK)
TTS	Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (TDK)
vb.	ve benzeri
yun.	Yunanca

Kaynakça

Adamović, Milan, *Das Türkische des 16. Jahrhunderts Nach den Aufzeichnungen des Florentiners Filippo Argenti (1533)*, Göttingen, Pontus Verlag, 2001.

_____, “Ein Italienisch-Türkisches Sprachbuch Aus Den Jahren 1525-1530”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 67, 1975.

Ahmed, Oktay, “Makedonya Türk Ağızlarında İki Sesin Durumu Üzerine: ‘Ö’ Ünlüsü ve ‘H’ Ünsüzü”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*, I/2, 2012.

Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Ankara, TDK Yayınları, 2000.

Borraccini, Rosa Marisa, “Stampa e Società ad Ancona in Antico Regime Tipografico”, *Atti e Memorie*, Ancona, sayı 110 (2012), 2013.

Canhasi, Suzan D. - Sulçevsi Nebahat, “Kosova Türk Ağızlarına Arnavut Dilinin Etkisi”, *Uluslararası Dil ve Edebiyat Çalışmaları Konferansı Türk ve Arnavut Kültüründe Ortak Yönler 25-26 Mayıs 2012 Bildiri Kitabı*, Tiran, Arnavutluk, BEDİR Press, 2012.

Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Great Britain, Oxford University Press, 1972.

_____, *Turkish and Mongolian Studies*, London, The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1962.

Deny, Jean, *Türk Dili Grameri Osmanlı Lehçesi*, çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941.

Develi, Hayati, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, Ankara, TDK Yayınları, 1995.

Doerfer, Gerhard, *Türkische Und Mongolische Elemente Im Neupersischen*, Band II, Wiesbaden, Germany, Franz Steiner Verlag GMBH, 1965.

Duman, Musa, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, Ankara, TDK Yayınları, 1995.

_____, “Klasik Osmanlı Türkçesinde i/e Meselesine Dair”, *İlmi Araştırmalar*, sayı 7, İstanbul, 1999.

Duman, Musa - Yağmur, Ömer, “-Up Zarf-Fiil Ekinin Eski Anadolu Türkçesindeki Fonetik Durumu”, *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı 1-2 Aralık 2010 Bildiri Kitabı*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2013.

Eckmann, János, “Dinler (Makedonya) Türk Ağzı”, *TDAY Belleten*, Ankara, TDK Yayınları, 1960.

_____, Çağatayca El Kitabı, çev. Günay Karaağaç, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1988.

Erdal, Marcel, *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston, Brill, 2004.

Eren, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, Bizim Büro Basımevi, 1999.

Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, Bayrak Basım, 2003.

Filipović, Rudolf, “The Beginnings of Lexicography in Croatia”, *The History of Lexicography*, haz. Reinhard Hartmann, Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 1986.

Gabain, A. von, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Ankara, TDK Yayınları, 1988.

Gülensoy, Tuncer, “Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme”, *TDAY Belleten*, Ankara, TDK Yayınları, 1984 (1987).

_____, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, cilt I-II, Ankara, TDK Yayınları, 2007.

Gülsevin, Gürer, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara, TDK Yayınları, 1997.

_____, “Türkiye Türkçesi Ağızlarında #h Sesi Üzerine”, *TDAY Belleten*, cilt I-II, Ankara, TDK Yayınları, 2001 (2003).

_____, “Ağız Araştırmalarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3): ‘üzüm/ yüzüm; öllük/höllük’ türeme mi düşme mi?”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, V/2, Bornova, İzmir, 2005.

Hazai, G., “Rumeli Ağızlarının Tarihi Üzerine”, *TDAY Belleten*, Ankara, TDK Yayınları, 1960.

Jable, Ergin, “Kosova Türk Ağızları İnceleme-Metin-Sözlük”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2010.

Karadoğan, Ahmet, “Eski Anadolu Türkçesinde Yuvarlaklaşan Ekler”, *TDAY Belleten*, cilt I-II, Ankara, TDK Yayınları, 2001 (2003).

Kartallıoğlu, Yavuz, “Klâsik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni (16., 17. ve 18. Yüzyıl)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.

_____, *Bernardo da Parigi'nin Söz Kitabı 400 Yıllık İtalyanca-Türkçe Sözlük*, Ankara, Gazi Kitabevi, 2010.

Kerslake, Celia, “Ottoman Turkish”, *The Turkic Languages*, haz. Lars Johan-

son, Èva Á. Csato, London, New York, 1998.

Kocaoğlu, Timur, “Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é / i Meselesi”, *Türk Kültürü*, sayı 483-484, Temmuz-Ağustos 2003.

Korkmaz, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları, 1992.
_____, “Eski Osmanlı Kaynaklarının Yayınında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler”, *Türkoloji Dergisi*, cilt 8, 1979.

Mansuroğlu, Mecdut, “Eski Osmanlıca”, *Tarihî Türk Şiveleri*, haz. Mehmet Akalın, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.

Megisero, Hieronymo, *Institutionum Lingvæ Turcicæ*, Lipsiæ, 1612.

Meninski, Francisco Mesgnien, *Thesaurus Lingarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae (1680)*, cilt I-III, haz. Stanisław Stachowski, Mehmet Ölmez, İstanbul, Simurg, 2000.

Molino, Giovanni, *Dittionario Della Lingua Italiana Tvrchesca*, Roma, 1641.

Özkan, Mustafa, *Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2009.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt III, İstanbul, MEB Yayınları, 1972.

Parigi, Bernardo da, *Söz Kitābı Vocabolario Italiano Tvrchesco*, cilt I-III, Roma, 1665.

Rocchi, Luciano, *Il Dizionario Turco-Ottomano di Arcangelo Carradori (1650)*, Trieste, Edizioni Università di Trieste, 2011.

_____, *Il 'Dittionario della Lingua Turchesca' di Pietro Ferraguto (1611)*, Trieste, Edizioni Università di Trieste, 2012.

_____, *I Repertori Lessicali Turco - Ottomani di Giovan Battista Montalbano (1630 ca.)*, Trieste, Edizioni Università di Trieste, 2014.

Sultanzade, Vügar, “Ses Olaylarının Sınıflandırılması Üzerine (Balkan Türk Ağızları Malzemesinde)”, *Beder Journal of Humanities*, 4/2, 2014 (Fall).

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992.

Tanrıverdi, Ahmet, “Arnavutluk’un Korçe Şehrinde Kullanılan Türkçe Kelimeler ve Kullanım Alanları”, *Uluslararası Dil ve Edebiyat Konferansı 'Balkanlarda Türkçe' Bildiri Kitabı II*, Hëna e Plotë Beder Üniversitesi 14-16 Kasım 2013, Tiran, Arnavutluk, 2013.

TDK, *Derleme Sözlüğü I (2. bs. 1993), II-XII (1965-1983)*, Ankara, TDK Yayınları, 1965-1993.

_____, *Yeni Tarama Sözlüğü*, haz. Cem Dilçin, Ankara, TDK Yayınları,

1983.

_____, *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I (1995), II-VIII (1996)*, Ankara, TDK Yayınları, 1995-1996.

_____, *Türkçe Sözlük*, cilt I-II, Ankara, TDK Yayınları, 1998.

Tekin, Talat, *Türk Dillerinde Birincil Uzunluklar*, Ankara, Simurg, 1995.

_____, *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 2003.

Tietze, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, cilt I, İstanbul, Wien, Simurg, 2002.

Tulum, Mertol, *Osmanlı Türkçesine Giriş*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 2011.

_____, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara, TDK Yayınları, 2011.

Uygur, Vedat, “Osmanlıca Metinlerde ‘Balkan Ağzı’ İmlasına Dair Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Dil ve Edebiyat Konferansı ‘Balkanlarda Türkçe’ Bildiri Kitabı II*, Hëna e Plotë Beder Üniversitesi 14-16 Kasım 2013, Tiran, Arnavutluk, 2013.

Valentiano, Pietro Lupis, *Opera Nnova Che Insegna a Parlare la Lingva Sc-hiavonescha alli Grandi alli Picoli et alle Donne*, 1527.

Yağmur, Ömer, “Latin Harfli Çeviri Yazılı Metinlerde Türkçe Söz Dizimi (16-19. Yüzyıllar)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.